

Personalhistorisk Tidsskrift 1996:1

Indhold

Artikler:

Esben Graugaard og Rigmor Lillelund: Linde-Friedenreich – historien om et tvivlsomt adelskab.	1
Robert Ørsted Jensen: »The old war-horse« – om fynboen Jens Hansen Lundager.	13
E. Ladewig Petersen: Anne Rosenkrans' og Franz Rantzaus bryllup 1584 – adelig statuskonsumtion og social prestige	23

Orientering:

Københavnske præster i Folkekirken 1850-1950 – et ændret værktøj for slægtsforskere. Af Lisbeth Ulsøe.	35
Slægtsforskerens arbejdsbord – strøtanker i anledning af tilgængelig- gørelsen af Wilhelm Seidels slægtshistoriske samlinger i Landsarkivet for Sjælland. Af Erik Kann.	40
SSFs Weekendkursus 1996	12
SSF (Slægten)	45
Nordisk Konference for Slægtsforskning og EDB for slægtsforskere – Aflyst!	94

Småstykker:

Georg Agerby: William Curling på Suderø – en utrolig historie fra Færøerne.	46
Jørgen Wangel: Vidunderbarnet Haas.	55
Carsten Katballe: E. Tang Kristensen og den »omvandrende« døbefont.	61
Vello Helk: Danske og norske studerende ved universitetet i Halle 1692-1741.	63
Tommy P. Christensen: Bødler, rakkere og natmandsfolk – en lille tilføjelse.	72

Anmeldelser ved Lisa Elsbøll:

Kancelliets Brevbøger 1650 – vedrørende Danmarks indre forhold. Ved Jens Holmgaard. (Tommy P. Christensen)	73
SAXO. Kulturhistorisk Årsbok för Skåneland 1994. (Tommy P. Christensen)	73
Inger Kjær Jansen: Til Ullerup. Landsbyliv og bygningsregistrant. (Lisa Elsbøll)	74
Svend Esbech: Ølstykke – til alle tider. (Jens Henrik Tiemroth)	76

Billedet på omslaget:

Kongen, Frederik d. 4. adlede i 1704 Holstebro-matadoren Christen Christensen Linde, og gav ham og hans slægt dette våben. Det næsten 300 år gamle adelsbrev står stadig klart med sine røde, grønne og gyldne farver, trods en omtumlet tilværelse med den amerikanske prærie og de franske alper som de fysiske yderpunkter. Påstanden om, at det skulle være brændt bliver aflivet i artiklen på modstående side – med alvorlige konsekvenser for slægten Linde-Friedenreichs adelskab (Foto: Bent T. Holm, 1994).

Linde-Friedenreich – historien om et tvivlsomt adelskab

Af Esben Graugaard og Rigmor Lillelund

Da kong Frederik den Fjerde i oktober 1704 adlede Holstebro-matadoren, så Christen Christensen Linde blev til Christen de Linde, skete det med dette våben. Såvel lindetræet i skjoldets øverste del, som lindormen nedenunder symboliserede slægtens navn. Samtidig var lindormen også dengang en del af Holstebros byvåben. Original i Rigsarkivet.

(Foto: Rigsarkivet, 1994)

Den 17. oktober 1810 skrev ejeren af gården Klausholm i Levring sogn syd for Viborg brev til kongelig majestæt. Han var exam.jur. – havde således »dansk juridisk embedseksamen« – og dertil var han prokurator ved samtlige over- og underretter i Viborg stift. Han vidste nok hvordan han skulle formulere sig. Andragendet til majestæten var ganske alvorligt, for han ønskede slægtens adelskab bekræftet og dens adelspatent fornyet. Årsagen hertil var, at »ved Ildebrands Tilfælde, er det Adelspatent bortkommet fra mig, som høysalige kong Frederik den Fjerde, under 17de October 1704, allernaadigst meddeelte min Stammefader Christen Linde til Wolstrup«. ¹

Kongen var prokuratoren på Klausholm nådig, og den 23. november samme år modtog han det ønskede fornyelsespatent; tilmed uden det sædvanlige gebyr da ansøgeren frimodigt havde henvist til, at adelskabet »giver mig ej flere Privilegier end jeg tilforn har havt«. ² Herefter førte prokuratoren således med fuld ret de Linde-slægtens navn og våben, om end i en noget mere pompøs udgave end det oprindelige med lindetræet og lindormen. Siden har hans efterkommere under navnet Linde-Friedenreich været anerkendt som hørende til den danske adel, og som værende direkte efterkommere af den i 1704 adlede Holstebro-matador Christen de Linde. ³ Der er blot et problem ved denne historie: prokurator Jørgen Christian de Linde til Klausholm tilhørte ikke den slægt han hævdede. Denne spegede affære dukkede op som følge af en for Holstebro Museum enestående erhvervelse i sommeren 1994.

De Linde'ernes adelspatent fundet i de franske Alper

I sommeren 1993 blev Holstebroegnen opsøgt af den engelskfødte Christen Thorpe de Linde, der er bosat i Paris. Han viste sig at være 5xtipoldebarn i lige linie efter »Vesterlandets Konge«, som den berømte stamfader er karakteriseret. Det skulle endvidere vise sig, at Chr. T. de Linde havde slægtens originale adelspatent hængende i sit sommerhus i de franske Alper i regionen Haut Savoye. Som anført ovenfor er det udstedt den 17. oktober 1704. Det næste års tid arbejdedes på at få denne for vestjysk historie og dansk adelshistorie værdifulde genstand hjem til Danmark. Intentionerne lykkedes, og nu kan dokumentet ses på Holstebro Museum. ⁴

I forbindelse med så unikke genstande bør man være agtpågivende, hvilket der også kunne være al mulig grund til her, da Christen de Linde's adelspatent ifølge flere kilder ikke længere eksisterede. Det skulle angiveligt være brændt. Da der ikke kan herske tvivl om ægtheden af det adelsbrev, der nu beror på Holstebro Museum med kongens eget segl og underskrift, ville det være relevant at undersøge oprindelsen til

og situationen omkring påstanden om det brændte adelsbrev. Derved var det, prokuratoren på Klausholm pludselig var blevet en interessant mand.

Ved ildebrand bortkommet

I den trykte litteratur omtales Christen de Linde's adelsbrev første gang som bortkommet så tidligt som i 1824. Her anføres om Jørgen Christian de Linde til Klausholm, at »*det hans Stamfader Christen de Linde til Wolstrup under 17de October 1704 meddeelte Adelspatent ved Ildebrand var bortkommet*«. ⁵ Formuleringen bygger tydeligvis på teksten i Jørgen Christian de Linde's ovenfor nævnte ansøgning i 1810. Rigtigheden af denne opfattelse bundfældedes åbenbart som sandhed, for også i Castenskiold's »*Lexicon over Adelige Familier*« fra 1872 kan man læse om det forsvundne adelspatent. ⁶

I »*Dansk Adelskalender*« såede Krogh dog få år senere tvivl om påstandens rigtighed, idet han skrev, at dette »*synes at maatte bero paa en Feiltagelse, da Patentet af 17.10.1704 endnu er i den ældre Linies Besiddelse*«. ⁷ Da Christen Thorpe de Linde, der har deponeret adelspatentet på Holstebro Museum, netop stammer fra de Linde-slægtens ældre linie til Volstrup og Handbjerg Hovgård, må det derfor antages at være identisk med det af Krogh nævnte. Ud fra detailrigdommen i Kroghs fremstilling er der ingen tvivl om, at han har været i tæt personlig kontakt med netop denne slægtsgren. Derfor kan man konkludere, at Jørgen Christian de Linde's påstand om at adelspatentet var »*bortkommet fra mig*« ikke har overbevisende sandhedsværdi – med mindre der har eksisteret to identiske adelspatenter, hvilket ville være enestående. Vel derfor formulerede H. Hjorth-Nielsen sig allerede for mange år siden som følger om Jørgen Christian de Linde's andragende om adelspatentets fornyelse: »*Det er umuligt at tro andet, end at dette skyldes en bevidst falsk Underretning fra hans Side*«. ⁸

Næste skridt måtte derfor være at undersøge Linde-Friedenreich'ernes påståede tilknytning til den i 1704 adlede Linde-slægt.

Hoffunker Linde-Friedenreichs forklaring

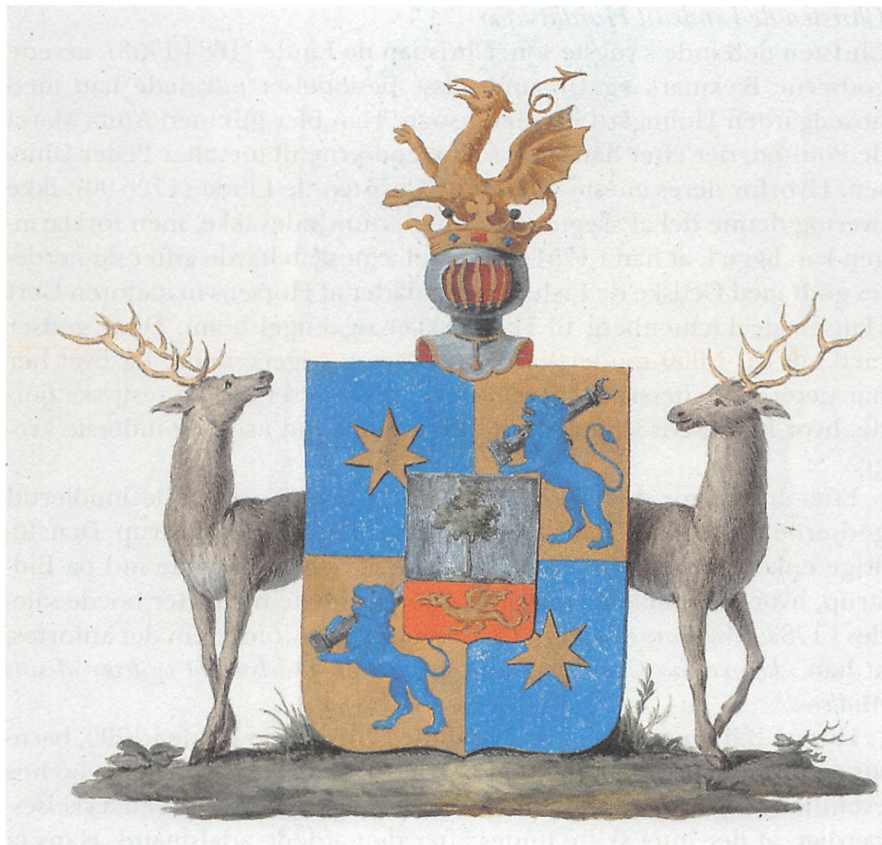
I ansøgningen til Danske Kancelli var Jørgen Christian de Linde meget upræcis i angivelsen af sine rødder i de Linde-slægten. Han gik ikke videre end til at betegne Christen de Linde til Volstrup som »*min Stamme-fader*«, hvilket forekommer usædvanligt, når han skulle have været hans oldefar. Jørgen Christian de Linde har tydeligvis også selv været klar over det utilstrækkelige heri, for til sidst i sin ansøgning skrev han: »*At jeg virkelig nedstammer fra ommeldte Christen Linde til Wolstrup har min ældste*

Søn, Hofjunker Hans Peter Linde-Friedenreich fremlagt Bevieser for da han under 11. Juli d.a. af Deres kongelige Majestet allernaadigst erholdt Tilladelse at forene det Friedenreichske Navn og Vaaben med sit eget»⁹ Dokumentation for slægtskabet må således findes i sønnens andragende samme år om at få patent på navnet Linde-Friedenreich.

Hofjunker Hans Peter Linde-Friedenreich, der på dette tidspunkt var premierløjtnant ved 2. Jydske Infanteri Regiment under det mere bekendte navn Hans Peter Linnet – han blev senere overførster i Slesvig – fremførte, at faderen på Klausholm var »*Næstsøskendebarn*« til den i 1786 afdøde godsejer Christen Linde Friedenreich til Palstrup, Nørre Vosborg med flere godser, efter hvem han angiveligt arvede 30.000 rigsdaler som nærmeste slægtning. Christen Linde Friedenreich, der var ugift og døde som slægten Friedenreichs sidste mand, var oldebarn af Christen de Linde til Volstrup ad to linier, idet hans forældre var fætter-kusine: moderen Elisabeth de Linde var datter af Frants Rantzau de Linde til Pallisbjerg – farmoderen Anne de Linde var datter af slægtens adlede grundlægger. Om Jørgen Christian de Linde skal have været et næstsøskendebarn til Christen Linde Friedenreich er ikke undersøgt her – det kan være korrekt – blot er det ikke via fælles afstamning i de Linde-slægten.

Premierløjtnantens påstand om at faderen skal have arvet 30.000 rigsdaler efter Friedenreich-slægtens sidste mand, og at han derfor af taknemmelighed ønskede at føje dennes navn og våben til sit, har ikke noget med virkeligheden at gøre. Jørgen Christian, der på det tidspunkt hvor Christen Linde Friedenreich døde stadig hed Linnet, er slet ikke nævnt i dennes ellers ganske udførlige testamente. Derimod nævnes hans far, herredsfoged Hans Linnet: »*Herredsfoget Linnet, Ramstadt, dend gamle Nisleuf, Mads Rosborg, Mads Munch, frue Irminger paa Palstrup eftergives aldt, hvad de til mig ere skyldige*«. ¹⁰ Det er alt. Derimod står en række slægtninge i testamentet til at arve ret betydelige beløb, således sognepræst Niels de Leth i Karleby, Rudolph de Linde til Marsvinslund og flere medlemmer af familien Irminger. Påstanden om at Jørgen Christian Linnet/de Linde var nærmeste slægtning havde således heller intet med virkeligheden at gøre. Om den senere overførster Linde-Friedenreich har været i god tro i denne sag, kan vi ikke vide, men faderen på Klausholm har naturligvis kendt til sagens rette sammenhæng: at han ikke havde arvet 30.000 rigsdaler efter Christen Linde Friedenreich.

Jørgen Christian Linnet/de Linde henviste således til et dokument, hvori der intet konkret står om hans afstamning fra Christen de Linde. Skulle der imidlertid være noget om påstanden om de Linde-afstam-

I 1810 fik prokurator Jørgen Christian Linnet i Levring sogn fornyet de Linde-slægtens adelspatent under henvisning til, at »stamfaderens« originale var bortkommet fra ham ved ildebrand. Patentet gik gennem Kancelliet hvorefter prokuratoren underskrev sig »de Linde«, og hans efterslægt blev accepteret som hørende til dansk adel. De Lindes oprindelige våben er bibeholdt som midterfelt. Original i Rigsarkivet.

(Foto: Rigsarkivet, 1994)

ningen, måtte afstamningen gå igennem den yngre de Linde-slægt, efterkommere efter Christen de Linde's yngste søn, Christian de Linde til Bækmark og Ulvsund. Det er da også netop her Lengnick placerer herren til Klausholm – som søn af den i 1790 afdøde Christen de Linde til Haraldskjær med flere godser. Denne sammenhæng har med enkelte undtagelser, som hos f.eks. Hjorth-Nielsen, siden stået til troende.

Problemets løsning kunne således måske findes i den i 1790 afdøde Christen de Linde til Haraldskjær.

Christen de Linde til Haraldskjær

Christen de Linde's yngste søn, Christian de Linde (1684-1753), arvede godserne Bækmark og Ulvsund; disse besiddelser udvidede han med hovedgården Holmgård i Møborg sogn. Han blev gift med Anna Maria de Poulson, der efter hans død solgte godserne til forvalter Peder Dinesen. Hvorfor deres eneste søn, en ny Christen de Linde (1726-90), ikke overtog denne del af slægtens godsimperium vides ikke, men forklaringen kan ligge i, at han i 1751 i sit andet ægteskab havde giftet sig særdeles godt med Gedske de Lichtenberg, datter af Horsens-matadoren Gert Hansen de Lichtenberg til Haraldskjær og Engelsholm. Disse godser med ialt ca. 1.000 tønder hartkorn overtog svigersønnen, og livet her har været mere herskabeligt end på de små godser ved de vestjyske fjorde, hvor havgusens klamme luft ofte trængte ind i selv de inderste kroge.

Efter hustruens død i 1766 overdrog Christen de Linde imidlertid godserne til svogeren Hans Henrik de Lichtenberg til Bidstrup. Den 40-årige enkemand pensionerede herefter sig selv og flyttede ind på Bidstrup, hvor et temmelig langvarigt otium ventede ham. Her boede således i 1787: »*Velbaarne Chresten Christiansen Linde*«, om hvem det anførtes, at han »*logerer paa Gaarden*«, samt at han er »*Adelsmand og lever af sine Midler*«. ¹¹

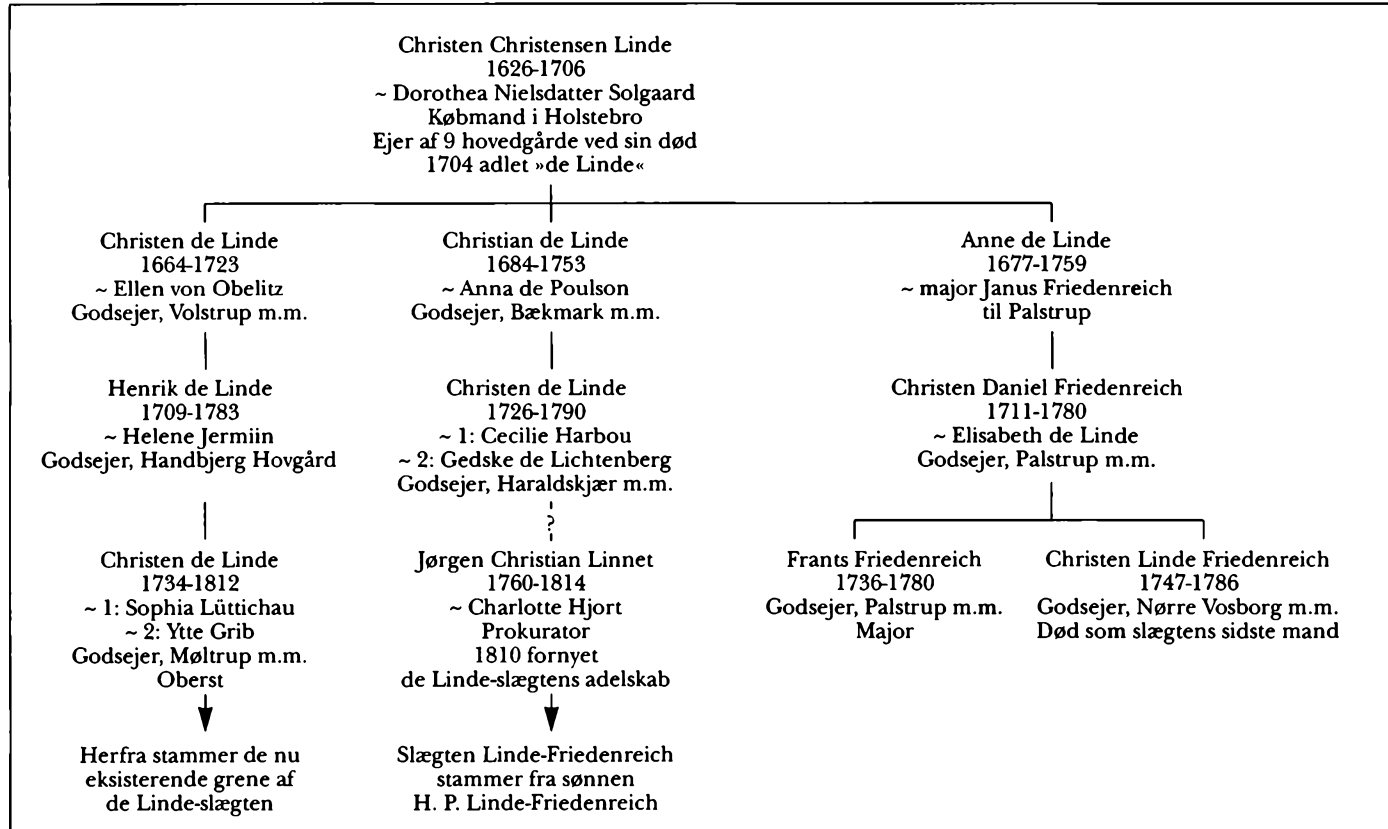
Her på Bidstrup ved Gudenåen døde Christen de Linde i 1790, barnløs og formodentlig fattig. I modsat fald ville han vel have valgt at bo hos eventuelle børn istedet for hos svogeren, ligesom det er bemærkelsesværdigt, at der intet skifte findes efter den afdøde adelsmand. Hans få ejendele er formodentlig overtaget af slægtningene på Bidstrup, der tog sig af ham i hans alderdom. ¹²

Men var Jørgen Christian de Linde til Klausholm trods alt søn af denne Christen de Linde? Eller er det lykkedes at binde Lengnick en historie »på ærmet«?

Linnet – Linde

Jørgen Christian de Linde skulle ifølge Lengnick være født den 2. december 1750. ¹³ Samme år døde Christen de Linde's hustru af første ægteskab – den kun 16-årige Cecilie Harbou. ¹⁴ Om hun eventuelt døde i barselsseng kan ikke kontrolleres, da kirkebogen for Flynder sogn, hvor hovedgården Bækmark ligger, ikke længere eksisterer. Det samme gør sig derfor også gældende for Jørgen Christian de Linde's eventuelle fødsel her. Den senere ejer af Klausholm var imidlertid slet ikke født i 1750 men derimod i 1760, hvilket fremgår af aldersangivelserne i folketællingerne 1787 og 1801 samt ved hans død.

de Linde m. m. – oversigtstavle over de i artiklen nævnte personer.

Samme år som prokurator Jørgen Christian Linnet søgte og fik fornyet de Linde-slægtens adelskab gik hans søn, Hans Peter Linnet, et skridt videre. Han, der i 1810 var premierløjtnant ved 2. Jydske Infanteri Regiment, lod sig ikke nøje med de Linde-navnet, men fik tilladelse til at knytte det sammen med de i 1786 uddøde Friedenreich'ers. Begrundelsen herfor var, at faderen skulle have arvet 30.000 rigsdaler efter den i 1786 afdøde godsejer Christen Linde Friedenreich til Nørre Vosborg, hvis nærmeste slægtning han skulle have været. Dermed opstod slægten Linde-Friedenreich, der siden har været anerkendt som dansk adel med dette våbenskjold, der er en kombination af de to slægters. Original i Rigsarkivet. (Foto: Rigsarkivet, 1994)

Jørgen Christian de Linde var født og døbt Jørgen Christian Linnet. Et navn han også opføres med i de nævnte folketællinger. Hans børn er døbt Linnet, ligesom han underskriver sig selv som Linnet så sent som i 1810. Jørgen Chr. de Linde var født den 30. august 1760 i Kolding, som søn af Hans Ditlevsen Linnet og Anne Margrethe Fogh. Faderen var da fuldmægtig hos tolderen i Kolding, men blev senere herredsfoged i

Hammerum herred og ejer af sædegården Karstoft i Skarrild sogn. At prokuratoren på Klausholm hører hjemme i Linnet-slægten fremgår også af, at ved datteren Zidcelias dåb i 1796 i Levring kirke nævnes blandt fadderne »mandens Broder Rudolph Linnet til Højris«. Denne broder blev senere ridefoged på godset Pallisbjerg, og ægtede Karen Strandbygaard, en datter af gårdens ejer, Christen Strandbygaard. Han og hans børn hed fremdeles Linnet.

Jørgen Christian Linnet fik i 1784 dansk juridisk embedseksamen, og tre år senere modtog han bevilling som prokurator ved over- og underretterne i Viborg stift. På dette tidspunkt var han »logerende« i Levring Præstegård hos pastor Sveistrup, og anføres som »exam.juris og constitueret herredsfoged«. ¹⁵ Han har været konstitueret for herredsfoged Peder Hjort, der da boede på Klausholm. Hjort døde den 10. marts 1789, og to dage efter hans begravelse giftede Jørgen Christian Linnet sig med hans datter Charlotte Amalie og flyttede derpå ind på Klausholm; den afdøde svigerfars embede som herredsfoged fik han dog

I 1843 afhændede Henrik de Linde Handbjerg Hovgård som den sidste af de hovedgårde stamfaderen havde erhvervet. 161 år ejede slægten gården, hvis nuværende hovedbygning er opført i 1775 af justitsråd Jens de Linde. Ingen tvivl om, at slægtens adelspatent har været her på gården indtil salget i 1843, hvorefter det fulgte medlemmer af denne ældre gren vidt omkring i verden: U.S.A, England, Frankrig for nu atter at være i Holstebro, hvor det i 1704 blev overrakt til stamfaderen. I 1994 frededes også lindetræerne foran hovedbygningen.

(Foto: Torben Skov)

ikke. I 1795 købte han gården til selveje af landvæsenskommissær Hans Gundorph til Palstrup for 2.000 rigsdaler. Herfra virkede Jørgen Christian Linnet de kommende år som en aktiv prokurator, der udnævntes til forligskommissær og i en årrække havde sæde i Levring sogns fattigkommission. Den 7. november 1814 døde Jørgen Christian Linnet 55 år gammel, efter fire år tidligere at have forvandlet sig til en »de Linde«. ¹⁶

Den dygtige prokurator har naturligvis ikke efterladt sig et væld af gode kilder, der belyser baggrunden for denne historie. Motiver må vi derfor gisne os til – mon ikke almindelig forfængelighed har været en grundlæggende drivkraft? Ideen til projektet kan Jørgen Christian Linnet have fået ved den omgang familien tilsyneladende havde med Friedenreich'erne. Efter major Frants Friedenreichs død i 1780 opstod en sag mellem Viborgs magistrat og afdødes bror, Christen Linde Friedenreich til Nørre Vosborg. Blandt dommerne i denne sag var netop herredsfoged Hans Linnet, der må have gjort det til Friedenreichs tilfredshed – ellers havde han næppe fået eftergivet sin gæld, som anført i testamentet. Hans Linnet har som herredsfoged bosat på Højris i Ikast sogn haft tætte forbindelser til Frants Friedenreich på det nærliggende Herningholm. ¹⁷ Få år senere er Hans Linnets søn derpå bosat tæt ved Palstrup, Friedenreich'ernes gamle stamsæde. Fra denne nære omgang har Jørgen Christian Linnet været velorienteret om situationen blandt Christen de Linde's efterkommere. Derfor vidste han i 1810, at det ingen risiko indebar at tage de i 1786 uddøde Friedenreich'ers navn, ligesom han vidste at linien til Bækmark var uddød i 1790 med Christen de Linde på Bidstrup. Dermed være ikke sagt, at Jørgen Christian Linnet/de Linde ikke som hævdet kan have været et næstsøkendebarn til Frants og Christen Linde Friedenreich. Det er således ganske interessant, at Rasmus Rasmussen Nislev, der »bestandig« havde tjent Christen Daniel Friedenreich (de to ovennævnte brødres far) som foged, var gift med en datter af en Rasmus Fogh – akkurat som Jørgen Christian Linnets mor var datter af en Jørgen Fogh. ¹⁸ Var der slægtskab her, og i så fald et fælles slægtskab, der knyttede dem til Friedenreich'erne?

Under alle omstændigheder lykkedes Jørgen Christian Linnets projekt – han blev en »de Linde«. Ikke desto mindre kan man på Holstebro Museum nu se det adelspatent, som den gode prokurator over for selveste kongelig majestæt påstod var brændt. Havde han blot ikke gjort det, havde vi ikke været nødt til at anfægte hans adelskab.

Noter:

1. Rigsarkivet, Danske Kancelli, A4.3. Koncepter og indlæg til adelige patenter efter 1808, 1. 1808-27.
2. Sst.
3. Slægtens legitimitet har således ikke været anfægtet i Danmarks Adels Aarbog.
4. Om adelspatentets erhvervelse til Holstebro Museum se: Graugaard, Esben: »Christen de Lindes originale adelsbrev fundet – i de franske Alper«, i FRAM – Fra Ringkøbing Amts Museer 1994 s.65-79.
5. »Magazin til den Danske Adels Historie«, udgivet af Det kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog«, Kbh. 1824, 1.bind, s.189.
6. Castenskiold Chr., »Lexikon over Adelige Familier i Danmark, Norge og Hertugdømmerne«, supplementsbind, Kbh. 1872, s.55.
7. Krogh F.: »Dansk Adelskalender«, Kbh. 1878, s.292.
8. Hjorth-Nielsen H., »Danske Prokuratorer med kongelig Bevilling 1660-1869«, Kbh. 1935, s.215.
9. Note 1 sst.
10. LAN, Pr. 531., Christen Linde Friedenreich, testamente 1782-86.
11. LAN, folketælling 1787, Granslev sogn.
12. Skifte efter Christen de Linde, død på Bidstrup 1790, er forgæves søgt i såvel amtsarkivet som godsarkivet:
LAN, B3-70, Hald amt, skifteprotokol 1788-98.
LAN, B4-938, Viborg amtstuearkiv, skifteforretninger 1790.
LAN, B4-939, Viborg amtstuearkiv, skifteforretninger 1791-93.
LAN, G240-78, Bidstrup gods, skiftearkivalier og afkald 1758-99.
LAN, G240-31, Bidstrup gods, regnskaber 1786-93.
13. Lengnicks Stamtavler, »Chr. Linde«, s.4.
14. Cecilie Harbou er ikke at finde i stamtavlen over slægten Harbou i Danmarks Adels Aarbog 1897, så oplysninger om hende mangler.
15. LAN, folketælling 1787, Levring sogn.
16. Overby, Eigil: »Historien om en gård, Clausholm«, i: Årsskrift 1991 for Blicheregns Museumsforening, s.19-23.
17. LAN, B3B-58, Hald amt, Kommissionssagen Christen Linde Friedenreich cr. Frants Friedenreichs stervbo.
18. Sst.

Rigmor Lillelund, f. 1923, slægts- og lokalhistoriker. Omfattende kursusvirksomhed, medforfatter til flere artikler og bøger.

Esben Graugaard, f. 1952, museumsinspektør, cand.mag. Har tidligere publiceret artikler og bøger, især om vestjysk historie.

SSF's Weekendkursus 1996

SSFs weekendkursus i 1996 vil blive afholdt i dagene 11.-13. oktober på Snoghøj Folkehøjskole.

Foreløbigt program:

Lektor Knud Prange, Lokalhistorisk Afdeling: Om at illustrere sin slægtshistorie.

Landsarkivar Hans H. Worsøe, Aabenraa: Find skifterne og lad dem fortælle.

Arkivar Ole Degn, Viborg: Landstingsarkiverne og deres ukendte indhold.

Arkivchef Birgit Løgstrup, København: I godsarkiverne kan næsten alle finde noget af interesse.

Kultursociolog Hanne Willert, København: Hvad har min slægts historie med lokalhistorie at skaffe?

Projektmedarbejder Charlotte S. H. Jensen, København: Hvad kan Statens Arkiver gøre for bedst at imødekomme de besøgendes ønsker om råd og vejledning?

For at sikre den bedst mulige udbredelse af programmet, vil dette blive tilsendt alle, der deltog i 1995, desuden vil det kunne rekvireres ved henvendelse til:

Kursusleder Hans H. Worsøe, Tækkerløkke 34A, 6200 Aabenraa, eller SSF's formand Birgit Flemming Larsen, Klostermarken 13, 9000 Aalborg.

Det endelige program vil sammen med tilmeldingsblanket blive tilsendt i løbet af juni måned. Tilmeldinger modtages fra 1. juli, idet hurtig tilmelding tilrådes, da der plejer at være stor interesse for at komme med.

Kursusledelsen

»The old war-horse« – om fynboen Jens Hansen Lundager

En dansk-australsk fotograf, pioner, socialist og
arbejderparti-politiker

Til historien om skandinavisk Australien-udvandring i det 19. årh.

Af Robert Ørsted Jensen

Som det er de fleste bekendt, så var det USA som var udvandrerområdet for langt størstedelen af de mange tusind som forlod Danmark før 1914. Men også Australien har i flere perioder været et stort udvandrerområde for mange unge håbefulde danske. I min afhandling om den skandinaviske indvandring til Australien fra 1994, »*A Free Passage to Queensland*«, påviste jeg at den procentuelt set største udvandrerbølge fra Danmark til Australien foregik i perioden 1870 til 1879. Så godt som hele denne bølge rettede sig mod den dengang engelske kolonistat Queensland, beliggende i det nordøstligste hjørne af det australske kontinent. En stat hvis kolossale udstrækning i størrelse svarer til Skandinavien, Tyskland og Storbritannien, samt Holland, Belgien og Frankrig – tilsammen. Således modtog denne stat i dette ti-år henved 5.500 skandinavere, heraf ca. 4.000 danskere, 1.000 nordmænd og 500 svenskere.

Danskerne, som interessant nok også generelt var langt den største skandinaviske indvandrergruppe i Australien i det 19. århundrede, nåede i 1870'erne at udgøre den tredjestørste indvandrergruppe i Queensland. Ikke mindst når man ved, at op mod halvdelen af disse indvandrere vandrede sydpå, til de mere veletablerede australske stater, så er det bemærkelsesværdigt, at alene de danskfødte udgjorde over 1% af den samlede befolkning i denne stat ved begyndelsen af 1880'erne.

Mange danske slog sig ned i hovedstaden Brisbane. Desuden var det især Queensland's sydvestlige bagland og sydøstlige kyst som tiltrak sig mange danske, områderne omkring Hervey Bay og Darling Downs. Desuden i stort tal omkring byer som Maryborough og Bundaberg, tildels også byer som Boonah, Dalby og Toowoomba, samt i de nordlige dele af staten omkring byerne Rockhampton og Townsville. I takt med guldfundene i nord kunne man også finde mange skandinaver i Atherton

Højlandet og langs nordkysten i byer som Cairns og Cooktown. Langt hovedparten af danskerne (ca. $\frac{3}{4}$) var unge mænd, landmænd og håndværkere med en anslået gennemsnitsalder på ca. 23-24 år. De fleste giftede sig senere ind i engelsksprogede familier og assimilerede nærmest totalt med det meget angelsaksisk og protestantisk orienterede queenslandske samfund. Skandinaverne synes generelt at være blevet godt modtaget i dette samfund, hvilket ikke mindst skyldtes englændernes udbredte frygt for irsk-katolsk dominans i den unge kolonistat.

Endnu den dag idag kan man finde et utal af de velkendte -sen efternavne i telefonbøger i Queensland, og generelt er det beregnet, at op mod et par hundrede tusind australiere har danske forfædre.¹

En af de mest fremtrædende danskere fra 1870'ernes queenslandudvandring var fotografen, socialisten og den senere arbejderpartipolitiker, fynboen *Jens Larsen Hansen*, alias »*Jens Hansen Lundager*« (1853-1930).² Lundager havde i mange år sit virke som fotograf i Central Queensland i områderne omkring Rockhampton, Gladstone og Mt. Morgan. Senere blev han borgmester i guldmine-byen Mt. Morgan og kendt labourpolitiker og bladudgiver i Central Queensland. Her gjorde han sig med tiden fortjent til øgenavnet »the old war-horse« for sin på én gang stædige og utrættelige kamp for arbejdernes vilkår og sit ivrigt stilfærdige og beskedne væsen.

Lundager forlod Danmark for stedse i slutningen af året 1878. Den 6. november samme år entrede han i Hamburg, sammen med knapt 300 andre skandinaviske emigranter, det tyske sejlskib »Charles Dickens«. Skibet landede sine i alt 454 emigranter i den unge queenslandske nybyggerby Rockhampton, hvortil man ankom den 26. februar 1879. Efter ankomsten gik det op og ned for Lundager i nogle år, men han kunne dog nedsætte sig som fotograf med studie i East Street, i det som da var »bymidten« i det meget unge og yderst sparsomt bebyggede Rockhampton. Den 12. april 1882 giftede han sig med den danskfødte, Mathilde Helene Bilotoft (*Borup 1860 † Mt. Morgan 19??)³ med hvem han i årene mellem 1883 og 1900 fik syv børn (6 piger og 1 dreng).⁴ Som henholdsvis vandrende og fast fotograf tjente han således til livets ophold for sig og sin vordende familie. Med billeder af bl.a. de indfødte (aboriginals) samt mange miljøskildringer, der havde kunstneriske kvaliteter, foreligger der vidnesbyrd om at han ikke kun arbejdede for penge, men også havde faglige og kunstneriske ambitioner.

Lundager's døbenavn var Jens Larsen Hansen, og han fødtes sammen med tvillingsøsteren Johanne Hansen i Vejlbysogn nord-øst for Middelfart den 4. maj 1853. Navnet Lundager skyldes faderens familie som kom fra egnen omkring Lundager nord-øst for Assens på Fyn.⁵ Foræl-

drene Hans Jensen og Ellen Andersdatter var henholdsvis 48 og 39 år da Jens og søsteren Johanne kom til verden som de sidste af en stor børneflokk. Familien ejede da et lille husmandssted i den lille klynge huse som stadig går under navnet Vejlbj Skov, ved Flaskebugten på Fyns nord-østlige kyst, allerede få år efter tvillingernes fødsel flyttede familien til Børgense.

Jens havde en svær barndom. Allerede som 11-årig mistede han sin moder hvilket medvirkede til, at han sendtes ud at tjene som 12-årig (hvad ikke var ualmindeligt blandt fattige dengang). Han arbejdede således i flere år som hyrdedreng hos forskellige bønder på Midtbyn. Senere kom han i lære som pottemager hos en onkel, hvor han dog ikke følte at han lærte noget. Han stak derfor af fra pladsen. I stedet kom han i huset hos en pottemager i Odense, hvor han efter 3 år var udlært: »Den sidste som gjorde svendestykke under lauguet« skal han siden selv have sagt. Tiden hos pottemageren i Odense beskrev han som en tid, hvor han for første gang i mange år traf – »gode mennesker«.

Som udlært svend arbejdede han i Fåborg, Roskilde og Helsingør hvor han blev syg, men han kom sig og tog til København, hvor han i Valby var med til at anlægge »Københavns Lervarefabrik«. Men han blev igen syg og lå i næsten 2 år med hvad der senere viste sig at være en erhvervs sygdom i form af blyforgiftning. Meget tyder desuden på, at han også var ramt af tuberkulose, hvorfor han følgelig måtte opgive sit erhverv. Da han blev rask stiftede han i Odense bekendtskab med fotograferhvervet og i en kort periode virkede han som fotograf i Fredericia ved »J. L. Hansens Atelier« i Danmarksstræde.⁶ Men sygdommen var tilbagevendende og lægerne rådede ham til at rejse til varmere klima og foreslog Brasilien, men da det var for dyrt for ham – fortalte han senere – tog han i stedet med tysk sejlskib til Queensland. Af politiets arkiver over udvandrere kan vi se, at han var bosiddende i Fredericia da han sidst i oktober 1878 indskrev sig ved agenten her. Den lange rejse med det 1850 ton store barkskib »Charles Dickens« i 1878-79 blev for Lundager ikke det mareridt, som mange andre Queensland emigranter havde oplevet. Rejsen forløb derimod godt, og den friske søluft på den i alt 3 måneder og 20 dage lange rejse havde som ventet været gavnlige for Lundagers dårlige helbred.⁷

Beskrivelserne af Lundager efterlader indtryk af en litterært orienteret person, et velbegavet menneske som allerede i sine unge år udviklede den harme og sans for social retfærdighed som også gjorde ham til overbevist socialist og et politisk aktivt menneske. Hjemme i Danmark i 1870'erne havde den unge Jens Larsen Hansen stiftet bekendtskab med socialistføreren Louis Pio, hvis person og arbejde havde inspireret

Lundager, og en tid deltog han i Internationale og den gryende arbejderbevægelses arbejde. Som bekendt var det i den periode, hvor bevægelsen gerådede i stadig stigende krise og tilbagegang, hvad ikke mindst forstærkedes af Pio's flugt til Amerika i marts 1877, 1½ år før Lundager selv forlod Danmark. Men de socialistiske idealer var blevet en del af Lundager, og det var derfor naturligt for ham at han allerede tidligt efter sin ankomst gik ind i arbejderbevægelsen i Queensland, hvor han opnåede fremtrædende positioner. Han var således den første sekretær for »*The Australian Workers Association*«. Lundager, der var en meget skrivende person, blev også en flittig medarbejder ved Will. Lanes blad »*The Worker*«, og senere var han medstifter af Rockhampton bladet »*The Peoples Newspaper*«.

Men den første tid i Australien blev for Lundager som for mange andre danske emigranter en meget omskiftelig periode. I begyndelsen var han heldig og fandt beskæftigelse som fotograf i Louis Buderus primitive atelier i East Street i Rockhampton. Og det var her han stiftede bekendtskab med fotografen J. W. Wilder med hvem han senere skulle indlede et kompagniskab. Men efter at han havde arbejdet i Rockhampton i et års tid, kaldte eventyret. Lundager drog sydpå til Sydney, hvor han efter en tid forsøgte sig som guldgraver i Terranora og Tamora i New South Wales,⁸ hvortil der på daværende tidspunkt var et mindre »goldrush«. Lundager fortalte selv senere, at han var blandt de 200 første ankomne, men inden han forlod det, var det vokset til omkring et par tusinde gravende og søgende mænd. Efter en tid forlod han denne guldgraverlejr, med kun 2 pund sterling på lommen, men en masse erfaringer rigere. Han skal dog også i en periode have haft et job som landskabsfotograf for regeringen i New South Wales. Men efter en tid i det sydlige drog han til fods og med sin »Swag«⁹ på nakken de omkring 1.700 km nordpå, tilbage til Rockhampton. På vejen fandt han nu og da arbejde som henholdsvis brændehugger, kalkbrænder og stenbryder, og nåede endelig efter adskillige måneder tilbage til Rockhampton. Her fik han igen arbejde som fotograf, idet han overtog »Frisco Photo Co. No. 20« og senere indgik samarbejde med vennen J. W. Wilder, der i mellemtiden havde overtaget Buderus lille fotoatelier i East Street. Senere gik Lundager og Wilder i regulært kompagniskab omkring denne forretning og til sidst overtog Lundager forretningen selv og drev den med helt op til 7 ansatte frem til 1892 hvor en voldsom brand ødelagde forretningen, samt alle materialer, og efterlod ham totalt ruineret. At branden var voldsom er hævet over al tvivl, negativer og fotografiske artikler var utroligt brandfarligt materiale i denne periode, hvorfor det på det nærmeste eksploderede, når der gik ild i det.

Lundager's mange fotografier fortæller deres egen historie. Således fremgår det at han og hans medarbejdere med udgangspunkt i fotostudiet i flere år drog omkring på hesteryg i det store »Central Queensland«. I bøger om Rockhampton's historie og i arkivsamlingerne på Rockhampton's Bibliotek genfinder man et utal af hans billeder. Det er fotos som skildrer denne bys og dens indbygges historie, billeder af mennesker og scenerier i Port Curtis og Keppel Bay området og billeder fra byer som Gladstone og Mt. Morgan. Som tidligere nævnt findes også en fremragende lille samling af billeder af aboriginals fra forskellige stammer i området omkring Rockhampton. Blandt hans fotografier er der også mange af danske udvandrere fotograferet i deres nye hjemland, på arbejde og i hjemmet. I den store samling af fotografier fra det gamle Queensland i John Oxley Memorial Library i Brisbane, kan man idag finde adskillige af de bedste og mest levende historiske fotografier fra dette område med netop J. H. Lundager's signatur. I årene omkring 1884 optog han således en række portrætter af folk fra Rockhampton og guldminerne i og omkring minebyen Mt. Morgan. Han var denne bys første fotograf og fik som følge af sin uomtvistelige dygtighed et godt navn som landskabsfotograf. En serie af hans landskabsbilleder udstilledes i »*The Colonial & Indian Exhibition*« i London i 1886, hvor de opnåede udmærkelse i form af en bronzemedalje. Han producerede ligeledes en mængde postkort fra Mt. Morgan og Rockhampton, kort der næsten alle blev trykt i Tyskland.

Som mange andre danske i Queensland gled Lundager også ind i det lokale engelske foreningsliv. Det var utvivlsomt vennen og kompagnonen J. W. Wilder som fik ham optaget i den engelske frimurerorden, nærmere bestemt »*Leichhardt Masonic Lodge*« i Rockhampton, i oktober 1884.¹⁰

Kort tid efter den fatale brand ramtes familien også af en anden tragedie, idet de mistede 2 af deres 4 børn, en dreng og en pige som begge angiveligt døde i løbet af en uge som følge af en ondartet halssyge.¹¹ Det har utvivlsomt været medvirkende til at familien samme år (1892) flyttede til guldminebyen Mt. Morgan hvor Lundager i forvejen havde oparbejdet en vis tilknytning som fotograf. Den første tid i Mt. Morgan var således hård, men Lundager's gode forbindelser og velkendte stædighed bevirkede, at han efter en tid kunne genetablere sig som fotograf og senere også som bog-, papirhandler og »fancy goods shop«, hvilket utvivlsomt skal ses i forlængelse af en aldrig svigtende interesse for litteratur. En dansk i Mt. Morgan i de år beskrev senere Lundager's forretning som »*hans fashionable Boghandel (byens største)*«. ¹² Samtidig fortsatte han sit arbejde som politisk og socialt engageret journalist. Også det politi-

ske arbejde fortsatte, og her i denne udprægede minearbejderby var grobunden stærk. Omkring 1900 stiftede han således også bladet »*the Mount Morgan Argus*« ved hvilket han også selv var redaktør. Dette blev ikke mindre alvorligt da han opkøbte »*Herald*« og »*Truth*« og senere også »*the Chronicle*« alle blade i området. Sin skandinaviske tilknytning fastholdt han dog, og fra omkring 1900 er han således også opført på en liste over såvel bidragsydere som kontaktpersoner i det i Melbourne udgivne skandinaviske emigrantblad »*Norden*«. Men i Mt. Morgan blev han med tiden en stadig mere fremtrædende borger og i perioden mellem 1890 og 1905 valgtes han til borgmester i hele to perioder, sidst efter valg i 1907. Hermed fulgte med tiden også et utal af andre tillidshverv, bestyrelsesmedlem for »*Mt. Morgan Technical College*«, »*Treasurer*« for »*the School of Art*« og senere også »*Treasurer*« for »*Mt. Morgan Swimming Baths*«.

Lundager's personlige popularitet i Central Queensland opnåede sådanne højder, at han gentagne gange opfordredes til at lade sig opstille til parlamentet. Han afslog dog dette, indtil han i 1906 sammen med 2 andre Labour politikere fra Queensland lod sig opføre som kandidat til det da nystiftede føderale parlaments første valg. Udgangspunktet var at han tidligere havde været medstifter af Queensland's Labour Party. I forbindelse med opstillingen kunne man i »*The Queensland Worker*« i 1906 læse følgende karakteristik:

»In his own town and roundabout he will need no introduction. Lundager is the man on Mount Morgan. For years he has there been the radiating centre of militant energy. Strong and forceful in character, well read in the literature of the movement, as sound in principles as he is fearless and untiring in their advocacy, he has been on the Big Hill a tower of strength for progress ...«¹³

Selvom denne rosende omtale selvsagt skal ses i sammenhæng med valget, så vidner det om Lundager, som et velkendt medlem af det dengang hastigt voksende »Labour Party« i Queensland. At Lundager havde en vis position i Queensland's Labour Party bekræftedes af flere kilder i perioden, bl.a. aflagde den engelske arbejderleder Michael Davitt besøg hos Lundager, da han kort efter århundredeskiftet var på rundrejse i Australien for at orientere sig om Labours stilling på kontinentet. Partiet havde omkring århundredeskiftet en sådan fremgang i Queensland, at det i december 1899 blev det første socialdemokratiske parti i verden som kom til regeringsmagten. Det var under ledelse af den i Rockhampton

fødte labourleder, Andersen Dawson (1863-1910). I 1906 var tiderne dog stadig kun dårligt modne for bevægelsen, og Lundager opnåede lige akkurat ikke valg, idet han fik 56.000 stemmer, lige 4.000 stemmer for lidt. I en senere udtalelse anså han selv dette for et stort held, da han var overbevist om, at han med sin idealisme ville være blevet en dårlig politiker.

Lundager trak sig i 1916 tilbage fra politisk og andet offentligt hverv på grund af et sygdomstilbagefald. Han levede dog mange år efter dette, drev sin bogforretning og dyrkede sine litterære interesser. En af datidens danske globetrottere, maleren og forfatteren Ebbe Kornerup, som mødte Lundager i Mt. Morgan i 1917, beskrev ham efterfølgende med ordene »en ægte dansker«. Hvilket utvivlsomt skal ses i lyset af, at Lundager delte de fleste af Kornerups anskuelser, ikke mindst dennes humanistiske syn på Australiens aboriginals.¹⁴ Lundager døde hos datterens familie i Gordon, Sydney, den 7. marts 1930, 76 år gammel. Billederne af Lundager viser en middelhøj, lidt mager person med ovale briller og sædvanligvis ulasteligt velklædt i bredskygget sort demokrathat og mørkt tøj. Han var øjensynlig også mørkhåret med et lille mørkt spidst skæg – af udseende nærmest prototypen på en journalist og bladudgiver fra sidste halvdel af forrige århundrede.

Bilag:

En advarsel mod at lade sig hverve til sukkerplantage arbejde. – Lundagers brev bragt på forsiden af Berlingske Aften 1886

I midten af 1880'erne rejste nogle udvandreragenter rundt i Skandinavien og forsøgte med tvivlsomme tilbud vedrørende løn og arbejdsforhold at overtale danske til at tage arbejde på de queenslandske sukkerplantager. Der er imidlertid ikke meget der tyder på at de havde syndeligt held med sig, og årsagen har utvivlsomt også været nedenstående brev fra Jens Hansen Lundager og som nævnt også breve fra andre danskere. Brevet er medtaget da det i høj grad afspejler Lundagers politiske holdninger, bl.a. hvad angår indførsel og den slaveagtige behandling af kanakker, de indfødte fra stillehavsøerne, og hvad angår forholdet mellem arbejdere og plantere i staten.

»Berlingske Politiske og Avertissements-Tidende« »Løverdag Aften«, den 20. Marts 1886:

Danske udvandrere til Queensland

Vi har modtaget en Skrivelse fra Rockhampton, Queensland, afsendt af Photograph J. Hansen Lundager. I lighed med, hvad der tidligere er skeet igjennem Breve fra Hr. Fieldberg fra Brisbane, advarer Brevskriveren paa det Indstændigste Danske imod at lade sig hverve til at udføre Arbejdet i Sukkerplantagerne sammesteds, og i det hele taget mod for Tiden at udvandre til Queensland. Der hersker nemlig der stor Arbejdsløshed, hvad der er meget føleligt for de ca. 5000 frie Danske, der for Tiden have bosat sig i Landet. Hvad Arbejdet paa Plantagerne angaaer, bemærker Hr. Hansen Lundager – som er bleven opfordret af sine Landsmænd derovre til at skrive til Hjemmet – bl.a. at:

»først bleve et større Antal Sorte fra Sydhavsøerne, de saakaldte Kanakker indførte, tildeels under falske Paaskud. Regeringen forbød denne Indførsel, da der klæbede for mange Misligheder ved den. Derpaa prøvede Planterne paa at engagere Maltesere, men Forsøget mislykkedes, da de fleste rendte bort. De Flygtninge Planterne fik fat paa, fik 6 Maaneders Fængsel. Dernæst forsøgte man at faae Tydskere herover, men den tydske Regjering forhindrede det. Den almindelige Overbevisning er, at ingen Hvid Mand kan udholde Varmen imellem Sukkerrørerne om Sommeren. Lønningen er paa 20 L. stl. om Aaret, det vil sige halvdelen af den laveste Løn for alle andre Arbejdere. Arbejdstiden er der-

hos Længere end for andre Arbejdere. Den der lader sig engagere sælger sig selv. Bestemmer nogen Dansk sig til at udvandre hertil, bør det være som fri Mand. For Tiden kan jeg iøvrigt aldeles ikke raade Nogen dertil, da Arbejdsløsheden er meget stor paa Grund af den lange Tørke. I henved 3 Aar have vi saa at sige ingen Regn havt. Kvæg og Faar – vore bedste Indtægtskilder – ere døde i Millionvis, og mange Bybyggere ere ødelagte. Det vil vare mange Aar, før Tabet vil kunne oprettes. I den sidste Tid er der faldet lidt Regn, men langtfra tilstrækkelig. Skulde nogen ønske nærmere Oplysning om Forholdene her, skal jeg gerne besvare enhver Forespørgsel, og jeg haaber, at de ærede Provinsblade ville optage mine Bemærkninger, med hvilket jeg har tilsigtet at gavne mine Landsmænd. Jeg bemærker dog, at Rockhampton Bulletin, det næststørste Blad i Queensland, et Organ, der staaer Planternes interesser meget nær, omtaler de Danske paa en Maade, der maa skræmme enhver af mine Landsmænd«.

Noter

1. Tallene er baseret på forfatterens studier af Hamburg-Queensland passagerlisterne i perioden.
2. Ved sit bryllup i april 1882 angiver Lundager at han var født i 1853 i »Veilby Skov paa Fyn«, samt at forældrene var landmand Hans Jensen Lundager og Else Andersen. Vejlbys kirkebog angiver at »Hans Jensen, Huusmand, lever af eget jordlod« som det hedder og »Hustru, Else Andersen, 39 år« den 4. Maj 1853 fik tvillingerne Jens Larsen Hansen og Johanne Hansen. Af folketællingslisterne kan det udlæses at faderen var født i Hølevad ved Gamtofte sogn i året 1804 og moderen i Vissenbjerg sogn i 1813. Parret boede tidligere i Brenderup Sogn hvor de tidligere havde fået børnene Marie Kirstine Hansen (* 1839), Kirsten Hansen (* 1843) og Jens Hansen (* 1849). Ved folketællingen 1. Februar 1860 står familien således: Hans Jensen 56 år født i Hølevad, Odense Amt. Huusmand lever af egen jordlod. Og hustru Else Andersdatter, 47 år, født Vissenbjerg sogn, Odense amt. Jens Larsen Hansen, 7 år, Johanne Hansen, 7 år, og Peder Jørgen Jacobsen, pleiebarn.
3. Enkelte steder stavet Helene Mathilde og sommetider bare Helena Bilstoft. Hendes alder er beregnet på, at hun med overvejende sandsynlighed er identisk med den 13-årige Mathilde Bilstoft som med sine forældre og søskende afgik fra Hamburg 16. juni 1873 til Rockhampton ombord på fuldskipet »Eugenie«. Skibet ankom den 20. oktober 1873. På skibet står de som, Bilstoft, Peter, 47 år, fra Borup, landmand og hustru, Josephine 37 år og børn; Mathilde, 13 år, Iver, 9½ år, Anne, 7 år, Kirsten ¾ år og Marie, 18 år. Der var også en 21 årig landmand, Martin Chr. Bilstoft fra Rørkjær, med fuldskipet »Eugenie« fra Hamburg i juni 1873.
4. Jens H. og Mathilde Helena Lundager fik følgende børn:

Else Johanna H. Lundager	*14/1	1883 – †
Else Crestine H. Lundager	*30/10	1884 – †
Henry Walter H. Lundager	*25/7	1886 – †
Hulda Helene H. Lundager	*15/9	1888 – †
Mary Kristine H. Lundager	*29/11	1893 – †
Alma May H. Lundager	*14/5	1898 – †
Dagmar Mathilde H. Lundager	*26/1	1900 – †

 † 2 af børnene døde i 1892, angiveligt som følge af en virus-infektion. Da der ikke ser ud til at være efterkommere i Australien som bærer navnet Lundager er det rimeligt at formode at den ene af de døde børn var parrets eneste søn – Henry.
5. Hølevad i Gamtofte sogn, hvor faderen var født, ligger nordøst for Assens.
6. Lundager fortæller selv, at han virkede i Fredericia hvad bekræftes af det lokalhistoriske arkiv, som fortæller, at han ophørte med at annoncere i november 1878 og at atelieret lå i den såkaldte Glarmester Bentsensgaard i

- Danmarksstræde. Lundager overdrog forretningen til en anden fotograf.
7. Meget tyder på at Lundager også led af en art tuberkulose. I politiets udvandrerkontrakt står han som »Hansen Jens Larsen, Landarbejder, Fredericia, 25 år. Queensland kontrakt nr. 2663 T 31.10.1878«, agenten i Fredericia har formentlig været Thyssens agent »Mægler, L. J. Glüchstadt«.
 8. Stednavnet staves sådan i kilden, som er Norden 6. april 1918, men der menes formentlig det som nu er byen »Temora« godt 300 km vest for Sydney.
 9. En swag er en tøjbylt med ejendele og fornødenheder, på den tid sædvanligvis svunget og bundet omkring en stav og båret hen over skulderen.
 10. Leichhardt No. 932 E. C. Han optoges som lærling (1. grad, no. 330 på listen) den 1. October 1884, 2. grad 10. nov. 1884 og 3. grad 12. dec. 1884. Han blev Inner Guard i 1888 men blev (struck off) strøget af listen den 14. dec. 1891. Årsagen var at han flyttede til Mt. Morgan med sin familie, her fortsatte han sit arbejde i den stedlige frimurerloge. Man kunne ikke være medlem uden at være (engelsk) statsborger, hvorfor vi kan fastslå at han før denne dato var blevet »naturalized«. Lundager lavede i sin tid også en del fotoarbejde for frimurerne og er således fotograf ved en række frimurerbegivenheder, bl.a. stiftelsen af Port Curtis Lodge i Gladstone september 1887. I Leichhardt logens historie nævnes det, at han i egenskab af fotograf i maj 1887 lavede en stor forstørrelse af en af logens stiftere og dens første »Worshipful Master«, broder W. J. Brown. Fra ca. 1892 er han Skatmester for frimurerlogen i Mt. Morgan.
 11. Et enkelt sted står der at det var en virusforgiftning.
 12. L. K. Lauridsen i Norden, lørdag den 19. oktober 1912.
 13. Her citeret fra Norden, 272, lørdag den 27. oktober 1906: »I sin egen by og omegn behøver han ingen introduktion. Lundager er manden på Mount Morgan. I årevis har han her været et strålende center af stridbar styrke. Stærk og kraftfuld af karakter, belæst i bevægelsens litteratur, lige så velfunderet i holdningerne, som han er frygtløs og utrættelig i forsaret for dem ... etc.
 14. Kornerups samtale med Lyng, gengivet af Lyng i Norden 6. april 1918. Efterfølgende skrev Kornerup bogen »Australia«, (København 1919). En rejseberetning Australien. Bogen kritiseredes af Lyng i Norden (24. Aarg. 22. maj 1920), for netop dens liberale syn på aboriginale og deres livsstil, samt dens meget afslappede holdning til spørgsmålet om kannibalisme. Det var ikke mindst det sidste, der vakte Lyngs forargelse.

Kilder

Jensen, Robert Ørsted »A Free Passage to Queensland« – om den skandinaviske indvandring til Australien i 1870'erne (speciale ved RUC historie 1994), 3 Artikler i det skandinavisk-australiske tidsskrift Norden 27. oktober 1906, 22. juni 1912, samt 6. april 1918. Desuden et læserbrev i samme den 19. oktober 1912. En kort artikel i det dansk-norske arbejder- og Chicago tidsskrift (USA) »Reven«, den 7. september 1912, tidsskriftet »Vore udvandrede Landsmænd« nr. 46, 9. årg. 15. august 1912 s. 735, samt side 163-64 i J. S. Martin og O. Koivukangas, »The Scandinavians in Australia«, Melbourne 1986. Det skandinaviske afsnit i bogen; »With Courage and Hope«, Brisbane 1988, red. og udg. af Division of Migrant Services, Queensland. »The Australasian Photographic Review. Nov. 20. 1897«, »Argus« Rockhampton June 25. 1884 to dec. 24«.

Samt barnebarnet, Mrs. Helen Huges (granddaughter), samt slægtsforskeren Mr. Peter Dunn fra Brisbane og fotograf-historikeren Sandy Barrie i Sydney. Desuden er »Queensland Birth and Marriage Indexes« anvendt, samt Kirkebog og folketællingslister for Veilby sogn Fyn, og J. S. Lyng's bøger; Skandinaverne i Australien i det Nittende Aarhundrede, udg. Melbourne 1901, The Scandinavians in Australia, New Zealand and the Western Pacific, Melbourne 1939, samt The Scandinavians in Australasia, Melbourne 1907 og A. Kamp, Gunnar Hansen & Aage Heinberg, De Danske Vej. Danske Pionerer og dansk Virke under alle Himmelstrøg, bind III 1951. Afslutningsvis skal det bemærkes at jeg har gennemset dele af John Oxley Librarys, Gladstone- og Rockhampton Municipal Librarys store samlinger af billeder fra perioden før 1913.

Anne Rosenkrans' og Franz Rantzaus bryllup 1584 – adelig statuskonsumtion og social prestige

Af E. Ladewig Petersen

Den 4. oktober 1584 blev Anne Rosenkrans, datter af rigsråd Erik Rosenkrans (d. 1575) og Helvig Hardenberg til Arreskov, og Franz Rantzau, søn af statholder Heinrich Rantzau til Breitenburg, viet i Svendborg.¹ Allerede nogle år forinden – 1579 – havde den lidt yngre broder Breide Rantzau til Rantzausholm (nu Brahetrolleborg) ægtet Annes søster Sofie Rosenkrans; og da Franz Rantzau endnu ikke ejede gods i kongeriget er brylluppet sandsynligvis blevet fejret på Rantzausholm eller – mindre indlysende – på Arreskov.

Til bryllupsfesten indbød man fra Breitenburg ikke mindre end 394 danske adelspersoner og 110-20 holstenske adelige, og det er klart, at en så formidabel society-begivenhed havde kunnet bringe nutidens sensationspresse i ekstase, og man kunne med rette spørge, om en sådan tilsyneladende pseudobegivenhed overhovedet kan påkalde sig nogen historisk interesse i dag. Men det kan den, fordi sagen ved nærmere eftersyn viser sig at rumme ganske vidtrækkende socialhistoriske og økonomisk-historiske perspektiver til forståelsen af det danske adelsvælde omkring 1600: Den havde et andet betydningsindhold end man i nutiden ville tillægge en sådan begivenhed.

For det første synes Heinrich Rantzaus køb af Rantzausholm (Holme Kloster) 1566-68 at have været led i et mere vidtgående forsøg på at skaffe sine sønner varigt fodfæste som godsejere i kongeriget og dermed vinde politisk indflydelse på linie med den danske højadel. Det bliver altså en central opgave at indkredse hvorvidt – og i hvilken udstrækning – dette forsøg lykkedes (og den nedre grænse sættes her ved 1625). Og for det andet kan man på forhånd vente, at det storslåede adelsbryllup – vist det største nogensinde – har indgået som et fuldt overlagt led i Heinrich Rantzaus strategiske visioner.

I

I forbindelse med et større lån til finansiering af den nordiske syvårskrig skrev Heinrich Rantzau i en af sine mange relationer til Frederik II

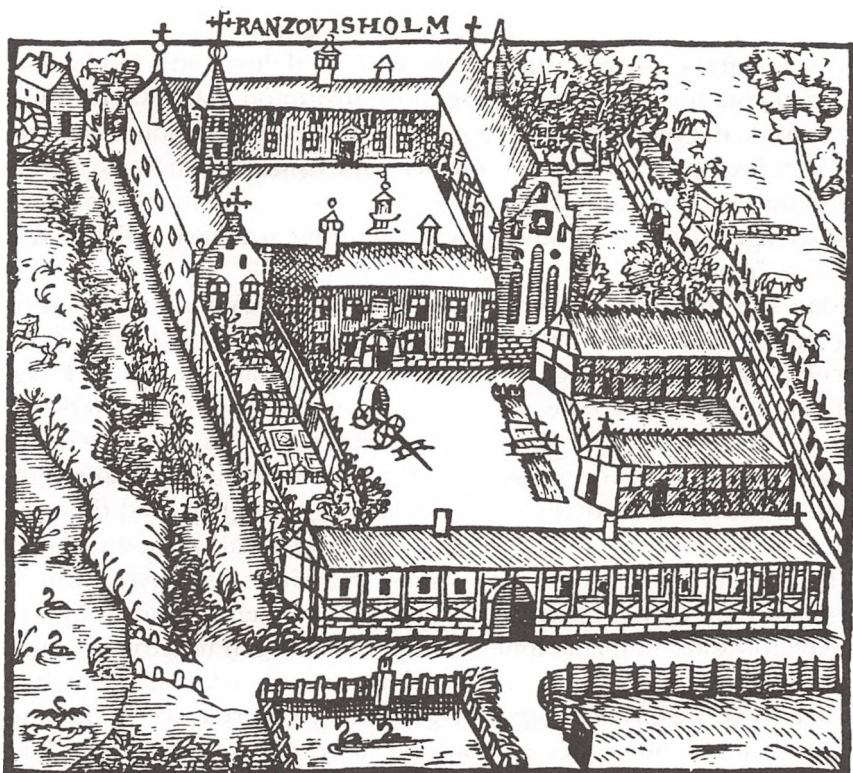
1567, at han »under derselbigen etwas gerne erheblich hette, sunderlich auch im Reich«, altså kort og godt, at han ønskede at opnå godsejerstatus i kongeriget. De meget komplicerede forhandlinger, som 1568 førte til overtagelsen af Holme Kloster – om købets økonomiske aspekter – har professor Reimer Hansen (Berlin) redegjort absolut fyldestgørende for,² og det er helt overflødigt her at gentage behandlingen af denne side af sagen. Kun et par enkelte træk kan gøre krav på understregning.

Det gælder først og fremmest den bemærkelsesværdigt høje købspris, vistnok 55.000 dr. Transaktionen blev tilsyneladende ordnet ved, at Heinrich Rantzau afstod fra pantessummen i Segeberg amt (fra krigens begyndelse), medens restsummen blev konsolideret som 'prioritet' i Rantzausholm, formentlig 42.000 mr. lübsk eller 21.677 dr. og med rigsrådet som kautionist.³ Denne pantessum stod endnu 1584 urørt;⁴ afviklingen af krigsgælden har givetvis endnu stået hindrende i vejen.

Gældens videre amortisering er meget vanskelig at følge, fordi de kongelige Kialeromslagsregnskaber er både meget fragmentarisk bevaret og meget kryptiske. Men efter alt at dømme bekræftes det, at den 1583 kan opgøres til 25.000 dr.⁵ til 5% p.a. (en påfaldende lav rentesats); heraf har Rantzau åbenbart fået 4.840 dr., således at der endnu resterede 20.750 dr. Om han har modtaget nogen betaling *in octavis trium regum* (d.v.s. 13. januar) 1584 fremgår ikke; i hvert fald klager rentemester Christoffer Walckendorff i sin memorial forud for omslaget over, at om alle kreditorer skulle have hver sit, »så vil fattes på samme omslagshandel at udrette ... 19.183 dr.«⁶ Herefter hører vi ikke mere om gælden, men endnu 1585 måtte rentekammeret i København skyde 60.000 dr. til de holstenske amtsindtægter for at kunne svare enhver sit.⁷

Med købet 1568 fulgte en kollektiv stamhusbevilling for Rantzausholm, i dette tilfælde juridisk gyldig, da det jo drejede sig om tidligere krongods;⁸ Heinrich Rantzau markerede straks sine hensigter ved at omdøbe godset, og en bygningsindskrift forkyndte, at han havde »købt (godset) i fællig for sig selv og sine arvinger, husstand og efterkommer« (*sibi suisque haeredibus, familiae ac posteris coemit*).⁹ Men han gik videre.

Efter endt dannelses- og turistrejse synes hans tre ældste sønner at have været tilbage i Holsten i begyndelsen af 1570'erne, og i en af sine relationer til Frederik II 1575 nævnte han, at han det følgende år agtede at sende Breide Rantzau til Danmark for at lære dansk, da han gerne så, at majestæten ville tage ham i sin tjeneste.¹⁰ Hvilket også fluks skete; 1576-80 fungerede Breide Rantzau som hofsinde, 1579 fejrede kongen hans bryllup på Koldinghus, 1580 blev han lensmand på Odensegård og i november det følgende år – 25 år gammel – rigsråd, i sandhed en kometagtig karriere.¹¹ 1577 fulgte Franz Rantzau og 1581 også den lidt yngre Gert Rantzau i bro-

»Ranzovisholm.« Det gamle cistercienserkloster Holme Kloster, idag kendt som Brahetrolleborg, blev 1568 købt af Heinrich Rantzau til Breitenburg (1526-1598), som gav det navnet Rantzausholm. I 1575 overlod han herregården til sin søn Breide Rantzau (1556-1618), der i 1579 blev gift med Sophie Rosenkrans. Det viste træsnit, der udsendes i Breide Rantzaus ejertid, er her gengivet efter Vilh. Lorenzens »Rantzauske Borge og Herresæder i 16. Aarhundrede« (Kbh. 1912), s. 14.

derens spor som hofsinder og kort tid senere som lensmænd på henholdsvis Korsør (1584) og Krogen.¹² Heinrich Rantzaus sønner var således på meget kort tid blevet etableret i kongeriget og på en måde, som til fulde opfyldte hans hensigter ved købet af Holmekloster.

Der er ingen grund til her at fordybe sig i de tre sønners videre karriereløb; kun et par enkelte ting kræver lidt uddybende kommentarer. 1578 foretog Heinrich Rantzau en arvedisposition til fordel for Breide Rantzau, der skulde beholde Rantzausholm, og en 'bebrevelse' for hans tilkommende hustru.¹³ Stamhusordningen trådte dermed i fuld kraft; den blev senere (1588) stadfæstet og endeligt fastslået ved statholderens testamente, som til gengæld tildelte Franz og Gert Rantzau holstenske godsbesiddelser, for hver af de tre brødre anslået til 50.000 dr.¹⁴

Pointen ligger i, at selvom Franz og Gert Rantzau havde fået fast fodfæste i kongeriget som lensmænd ejede ingen af dem gods i landet. Gert Rantzau kom først sent med (jfr. senere), hvorimod Franz Rantzau 1588 erhvervede det lille Brobygård gods fra to aldrende adelsjomfruer – måske som biskop Jacob Madsen antyder i sin visitatsbog med økonomisk hjælp fra Gert Rantzau.¹⁵ Højst sandsynligt var der endnu tale om et helt ubetydeligt gods med en bindingsværksbygning, som iøvrigt fik lov at stå indtil 1670'erne.

Man kunne således let forledes til at have en fornemmelse af, at der her var tale om et *quid pro quo* (:»noget for noget«) arrangement (i moderne politisk terminologi, et netværk) mellem statholderen og kongemagten; relationerne synes blot at have været mere komplicerede end som så. Det er for det første indlysende, at Heinrich Rantzau ydede den danske regering uvurderlig støtte til krigsfinansieringen på ganske moderate vilkår, at han udviste en betydelig langmodighed med tilbagebetalingen, og at han gennem sit lange statholderskab gennem sine udførlige relationer forsynede den danske regering med uhyre nyttig information om de hastigt vekslende – og undertiden truende – internationale forhold,¹⁶ informationer af høj værdi for den udenrigske beslutningsproces i København. For det andet kunne Heinrich Rantzau drage nytte af regeringens *bona officia* (:»goodwill«) i de spanske Nederlande til sine vedholdende – men næppe altid succesrige – anstrengelser for at få sine og sine standsfællers tilgodehavender i Antwerpen tilbage.¹⁷

Der var altså i høj grad tale om et gensidighedsforhold; men sagen har utvivlsomt endnu dybere rødder. Trods alle finansielle vanskeligheder må afviklingen af den danske krigsgæld efter 1570 og de tilbagebetalinger, som dog kom fra Antwerpen, havde skabt en 'arbejdsledig' kapital på pengemarkedet i Kiel, en kapital, der med fordel kunne – og i stigende omfang blev – investeret i lån til danske adelige eller som kunne friste til investering i fast ejendom i kongeriget. Det privilegerede danske storlandbrug er formentlig i Holsten blevet opfattet som højst attraktivt. Under sådanne synsvinkler finder Rantzaus erhvervelse af Holmekloster en naturlig forklaring – og ligeledes det overdådige bryllup i 1584, en slags assimileringsritual.

II

Indbydelserne til bryllupshøjtid udgik fra Breitenburg i sensommeren eller det tidlige efterår 1584; den omfattede som nævnt ikke mindre end 394 danske adelige (fordelt på 238 numre) og 110-20 holstenske adelspersoner.¹⁸ Den samlede adelsbestand 1580 og 1590 er blevet opgjort til 1.860-80 personer, et tal, som dog sikkert er for lavt (fordi kønsproporti-

»Arx Broboa« – herregården Brobygård på Sydvestfyn, som Franz Rantzau erhvervede i 1588, var tidligere blevet kaldt Gamlebogård. Det var et teglhængt, hvidkalket bindingsværkshus i ét stokværk over en høj kælder og med mindre tilbygninger ved de to gavle. Her gengivet efter Vilh. Lorenzens »Rantzauske Borge og Herresæder i 16. Aarhundrede« (Kbh. 1912), s. 24.

onerne endnu er unormale); det reelle tal har snarest ligget på 2.000. Trækker man herfra de vel ca. 550 overlevende børn og unge under 20 år (fødselsårgangene 1565-84),¹⁹ bliver minimumsbestanden af voksne adelige ved 1584 ca. 1.330 personer. Rantzau har med andre ord inviteret 25-30% af den samlede adel til bryllupsfest, en unægteligt celebrer – og kostbar – societybegivenhed, selv målt med en samtidig alen.²⁰ Men tallene efterlader stadig spørgsmål: hvilke hensigter har man på Breitenburg haft, og hvilke kriterier har man anlagt ved udvælgelsen af gæsterne?

Bortset fra de 21 rigsråder, som indleder listen, er det vanskeligt at se nogensomhelst systematik i dens opbygning, men naturligvis er listen normativ, både ved at der kan ligge bevidste hensigter bag den, og ved at den – mindre interessant – ikke kan fortælle noget om, hvem der virkeligt indfandt sig. Med sikkerhed ved vi, at Jørgen Rud til Enggård blev dræbt i København 27. sept. af sin fætter Knud Bille til Hvedholm; begge figurerer på listen.²¹ Tre adelsfruer (Mette Gøye, Margrethe Walckendorff og Abel Skeel) døde indenfor de nærmeste måneder og kan derfor have været forhindret. Det er straks vanskeligere af listen at udlede, hvilke motiver Heinrich Rantzau har haft for udvælgelsen, men man kan notere sig, at omfanget langt oversteg de endnu ret fåtallige og mere ydmyge bryllupper, Frederik II arrangerede for hofsinder og officerer.

Det er indlysende, at familierne Rosenkrans, Hardenberg og andre nært beslægtede var talstærkt repræsenteret, selvom det i betragtning af, at adelsfamilierne ægteskabeligt hang sammen som ærtehalm, ville være

håbløst at udrede, hvor familierelationerne hørte op, og hvor andre incitamerter trådte til.²² En vis politisk manifestation lå derimod i, at samtlige rigsråder og de vigtigste landsdommere (men langt fra alle hovedlensmænd) blev indbudt.²³

Mulige politiske motiver lader sig blot ikke adskille fra andre. Men vi befinder os i en periode, der kendetegnes ved markant politisk, administrativ og økonomisk-social magtkoncentration i hænderne på en snæver kreds af højadelige slægter og præget af godskoncentration og social polarisering. Godsbesiddelsen forlenede den enkelte storgodsejer med en social prestige, som kan være vanskelig for nutiden at lodde dybden af; men rostjenestetaksationerne kan give os et groft styrkemål, så meget mere som netop taksationerne 1587/88 – de kronologisk nærmeste – synes at markere en begyndende overgang til simpel proportionalitet mellem godsbesiddelse og rostjenestepagt (en udvikling, som først fuldbyrdes 1609-25).²⁴

Konfrontationen med rostjenestetaksationernes styrkemål vanskeliggøres dog af flere forhold. Dels er listerne ikke helt udtømmende, og dels har de mellemliggende tre-fire år trods alt ført til visse forskydninger (ved dødsfald eller andet); begge forhold unddrager sig en absolut kvantificering, men er næppe af helt afgørende vægt. Enkelte smågrupper (landsdommere, skibsofficerer og hofsinder) nød fritagelse; i andre tilfælde optræder undladelsessynder eller misforståelser (bl.a. savnes Franz Rantzau, skønt muligvis nybagt godsejer). Værst er det, at 22 godsejere i mellemtiden er afgået ved døden; i enkelte tilfælde har de dog kunnet erstattes af enkerne (forudsat, at disse har kunnet sidde i uskiftet bo). Alt i alt savnes der oplysning om 62 personer, dvs. 26-27% af de indbudne 227 godsejere. Hvorledes de har fordelt sig over skalaen er helt uvist.

Resultatet af konfrontationen med rostjenestetaksationerne 1587/8 kan opgøres således (tab. 1):

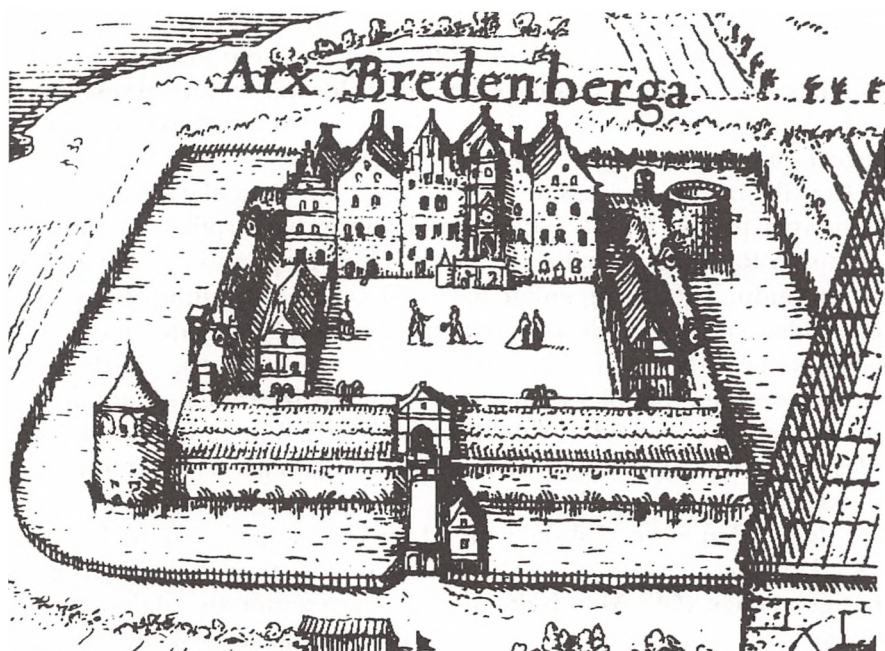
	M	E	J	H	i alt	p.Ct.
1 hest(e)	14	8	-	1	23	9.7 (10.1)
2 -	47	5	-	2	54	22.7 (23.8)
3 -	41	9	2	-	52	21.8 (22.9)
4 -	20	5	-	-	25	10.5 (11.0)
5 -	7	-	-	-	7	2.9 (3.1)
uoplyst	35	22	9	11	77	32.4 (29.1)
I alt	164	49	11	14	238	100.0 (100.0)

M : mandlige godsejere

E : enker

J : jomfruer

H : hofsinder

»Arx Bredenberga« – borgen Breitenburg i Holsten (Kreis Steinburg) blev opført 1530 og var frem til 1670 hovedsædet for slægten Rantzau af den rigsgrevelige linje. Det gengivne udsnit af et samtidigt stik viser Heinrich Rantzaus Breitenburg efter den store ombygning og udvidelse i årene 1565 til -69.

(Foto: Elsbøll & Christensen)

Procenttallene i parentes udelader de ubesiddende hofsinder.

Til sammenligning anføres tallene fra den samlede rostjenestetaksation (tab. 2):

	Rostjeneste 1587/88				invitationer heraf	
	personer		heste		personer	heste
-1 hest(e)	269	55.3%	231	28.4%	8.6%	10.0%
-2 -	117	24.1%	234	28.8%	46.2%	46.5%
-3 -	63	13.0%	189	23.3%	82.5%	82.5%
-4 -	28	5.8%	112	13.8%	89.3%	89.3%
-5 -	8	1.6%	40	4.9%	87.5%	87.5%
-6 -	1	0.2%	6	0.8%	-	-
I alt	486	100.0%	812	100.0%	33.7%	52.0%

Invitationerne fra Breitenburg har således en endnu stærkere slagside end godsfordelingen som helhed; man indbød lidt over halvdelen af

landets hartkorn, fordelt på en trediedel af godsejerbestandens hænder; medens de helt store godsejere skulle møde omtrent mand af huse, er den talstærke gruppe af 'adelsproletarer' voldsomt underrepræsenteret. For en ordens skyld bør det vel også tilføjes, at 8 af de 23 i den laveste kategori var enker.

Det ville på den anden side være nærliggende at tænke sig, at visse nabohensyn til den fynske godsejeradel kunne have spillet en rolle for Heinrich Rantzaus invitationer; det har blot næppe været tilfældet. Af de indbudne 238 par og enlige havde 67 (=26%) godsinteresser på Fyn og sad inde med 93 af de 140 adelsgårde på øen.²⁵ 18 ejede mere end ét gods, seks endda tre, deriblandt Breide Rantzau og Helvig Hardenberg. De 13 personer, som blev takseret for 3-5 heste, blev alle indbudt, hvortil må lægges Jacob Ulfeld til Ulfeldsholm og Erik Bille til Hvedholm, som blev bogført på Sjælland for henholdsvis 4 og 5 ryttere. Hele toppen af den regionale adel var altså inviteret.

I den anden ende af skalaen (med indtil 1 rostjenestehest) figurerer 14 lokale godsejere med i alt 13 ryttere, dvs. en fjerdedel af Fyns godsfattige adelige (54). Men indtegnes de repræsenterede adelsgodser på et kort, kan overhovedet ingen regionale eller lokale forskelle iagttages; de sociale hensyn synes altså at have spillet den udslagsgivende rolle på Breitenburg og Rantzausholm.

Nu kan sådanne konfrontationer af invitationslisten 1584 og rostjeneskattakserationerne 1587/88 naturligvis kun afsløre sammenfald, men ikke nødvendige årsagssammenhænge; de må helt og holdent hvile på historikerens fortolkning. Det bliver med andre ord helt afgørende, hvilket betydningsindhold samtiden har lagt i en sådan begivenhed. Her kan det historisk-sociologiske begreb statuskonsumtion (*conspicuous consumption*) imidlertid tjene os som fortolkningsramme.²⁶

Ved statuskonsumtion forstår man, at luksus og overdådighed forbeholdes (via lovgivning eller sædvaner) for privilegerede samfundsgrupper som symboler på deres ophøjede, eksklusive og elitære status, politisk, socialt eller kulturelt og til adskillelse fra upriviligerede, hvem retten til sådan luksus er forment. Dette gælder retten til at bære ædelmetalsmykker, kostbare tekstiler, nydelsen af vin osv.; og det gælder hverdagsliv og festivitas, dåb, bryllupper, begravelser; summa summarum den privilegerede levevis og livsstil, i hvert fald indtil luksuslovgivning af politiske, økonomiske eller moralske grunde afstak grænser for luksusforbruget. Altsammen markeringer af de afgrunde, som var befæstet mellem 'fri' og 'vanbyrdige'.

I modsætning til England og Sverige havde Danmark inden enevælden ingen formel eksklusivadel; privilegiumæssigt stod alle adelsperso-

ner formelt lige. Derimod er det nu meget tydeligt, at de skel i adelsstanden (som i borgerstanden), som formentlig rækker langt tilbage i middelalderen, uddybes fra de senere årtier af 1500-tallet: der blev som nævnt udskilt en snæver elite af reel højadel, som udmærkede sig ved godsophobning og politisk og administrativ magtkoncentration – et højjaristokratisk men uformaliseret oligarki.²⁷

Højst sandsynligt har den aldrende Heinrich Rantzau netop ønsket at markere sin familie inden for sådanne strukturelle rammer. Nu var slægten jo hverken ny eller fremmed; Heinrich Rantzau og hans fader, den gamle hugaf Johan Rantzau, havde tjent det danske monarki siden Frederik I og er ligesom Melchior og Daniel Rantzau velkendte figurer. Ny er derimod den godsejerposition i kongeriget, som Heinrich Rantzau havde grundlagt bevidst ved erhvervelsen af Holmekloster, og som hans sønner befæstede. Der er ingen tvivl om, at den kapitalstærke holstenske adel har betragtet det danske storlandbrug som økonomisk og politisk attraktivt og gerne har investeret – som her – ved køb eller via den adelige gældsstiftelse i kongeriget. Hvilket også indebærer, at det pompøse gæstebud 1584 blev mere end en manifestation af velstand og status: en politisk strategi for gennem godskøb og ægteskabsalliancer at skabe sig en solid placering i det kongerigske oligarki.

III

Medens Breide og Gert Rantzau fra omkring århundredeskiftet kom til at beklæde centrale og indflydelsesrige politiske poster, henholdsvis som statholder i København og i hertugdømmerne, nåede Franz Rantzau aldrig frem i forreste række. Selvom han som nævnt i en ung alder fik sine første forleneringer på mere end favorable vilkår, sluttede han sin karriere som lensmand i Silkeborg på ganske almindelige genantvilkår.²⁸ En forklaring kan ligge i, at han i modsætning til sine initiativrige brødre ikke havde administrative eller finansielle talenter. I hvert fald er det iøjnefaldende, at han gennem 1580'erne og 90'erne regelmæssigt hørte til de forsømmelige lensmænd, som rentekammeret stadig måtte minde om deres restancer.

Heller ikke som godsejer gjorde Franz Rantzau nogen markant karriere. Hans hovedbesiddelse var formentlig familiegodset Rantzau i Holsten, som hans faders endelige testamente havde tillagt ham, og hvorfra han i år 1600 havde en indtægt 2.062 mr.lübsk.²⁹ I kongeriget erhvervede han udover den endnu uanselige Brobygård ved sit ægteskab med Anne Rosenkrans Søholm på Stevns som arv efter Helvig Hardenberg (d. 1599).³⁰ Først 1609 afkøbte han den økonomisk nødstedte Otto Banner Gessingholm (Sdr. Hald h.) med vel 400 td. htk.³¹

Som bekendt faldt Franz Rantzau i træfningen på Skällinge hede 1612. Og allerede 1614 afhændede hans sønner Gessingholm til Gert Rantzau for 46.500 dr.; men ved rostjenestetaksationen samme år blev enken, Anne Rosenkrans (d. 1618) og hendes børn (5 sønner og 4 døtre) ansat til syv rostjenesteheste (vel 2.100 td.htk.) af Arreskov og Søholm;³² efter de gældende arveregler tilfaldt der da 1618 hver af sønnerne ca. 300 td. htk. og døtrene ca. 150 td.htk. meget langtfra nogen imponerende arv og i hvert fald en svag udgangsposition (den yngste og endnu ugifte Henrik Rantzau sad 1625 inde med 374 td. htk.).³³

I modsætning til den lidet entreprenante Franz Rantzau sankede brødrene Breide og Gert til huse, ikke blot ved profitable ægteskaber, men i ligeså høj grad ved hartkornsspekulationer. Foruden Rantzausholm og de seks godser, Breide Rantzau erhvervede gennem sine tre ægteskaber foretog han lejlighedskøb af godser – seks på Fyn og to på Sjælland – fra fallerede eller fallerende standsfæller 1589-1618. Tilsvarende erhvervede Gert Rantzau 1614-25 seks jyske godskomplekser.³⁴ Deres godssamling ved ægteskab eller spekulationsopkøb afveg blot på ingen måde fra andre danske højadeliges aktiviteter, en virksomhed der som nævnt bidrog væsentligt til polariseringen mellem det højadelige oligarki og den fattige adel.

Desværre lader den rantzauske godsakkumulation 1588-1625 sig kun følge i meget grove træk gennem rostjenestetaksationerne (antal ryttere):³⁵

	1588	1609/14	1625
Franz Rantzau	0	(7) ^a	-
Breide Rantzau	4	17	- ^b
Gert Rantzau	2	-	9

^a Anne Rosenkrans for sig og børnene.

^b Sønerne Kay og Frans hhv. 13 og 12.

1625 kan situationen opgøres således:

Breide R.s sønner:	Kay R. (d. 1623)	4.675 td.htk.
	Frans R.	4.760 td.htk.
Franz R.s sønner:	Erik t. Gessingholm	(ca. 1.250) td.htk.
	Frederik t. Krapperup	1.890 td. htk.
	Johan t. Estvad	1.445 td.htk.
	Henrik R.	374 td.htk.
Gert R. (d. 1627)		3.840 td.htk.
Tilsammen		ca. 18.200 td.htk.

Bortset fra svigersønnerne har den rantzauske klan således ejet knapt 7% af det samlede, danske adelshartkorn, uden at vi i detaljer kan adskille, hvor meget der beror på arv, ægteskab eller køb.³⁶ Kan den fiktive beregning af Franz Rantzaus børns godsbestand på 4.960 td.htk. holde, stammer kun 1.500 td.htk. (dvs. lidt under en trediedel) fra arv, medens resten kom til ved ægteskab eller køb. Men det er tillige sandsynligt, at proportionerne har været andre for Breide og Gert Rantzaus vedkommende, fordi de drev en langt mere aktiv godspolitik.

En anden ting er, at intet i det regnskabsmateriale, vi har fra de rantzauske godser i Jylland og Rantzausholm i 1650'erne (da i Kay Lykkes eje), tyder på, at de breitenburgske Rantzau'er har forsøgt at introducere de håndfaste holstenske storgodsprincipper, baseret på hoveri. Trods dr. H. H. Fussings velforståede reservationer synes driften (bortset fra den centrale revision på Breitenburg) helt at svare til den, vi nu kender fra det sparsomme, danske godsregnskabsmateriale. Den adskiller sig derved klart fra de retningslinier, deres mere hårdhændede navnefæller på Trøjborg og Møgeltonder i det vestlige Slesvig anlagde, men vidner snarere om assimileringen i det kongerigske adelsmilieu.

Gør vi til slut betydningen af Henrik Rantzaus erhvervelse af Rantzausholm og det gigantiske bryllup 1584 op, er det helt klart at hans hensigter og strategi fuldtud var lykkedes: med sin store, holstenske kapitalstyrke i ryggen og ved hensigtsmæssige ægteskaber at assimilere sine sønner i det godsrige og økonomisk attraktive højadelsmilieu. Festen 1584 var altså under denne synsvinkel alt andet end en pseudobegivenhed, men tværtimod en velovervejede manøvre, som har sin plads i den samtidige sociale og politiske sammenhæng, og som betjente sig af de raffinerede midler, der nu stod til rådighed.

Noter

1. Eiler Brockenhuus' historiske Kalenderantegnelser, udg. af Joh. Grundtvig. Saml. t. Fyens Historie og Topographie VI. Odense 1873, s. 346; jf. s. 331 og ndfr. s. 64-5. – Om slægtskabsforholdene: Stamtavler over de danske Adelslægter XII:2, udg. af L. Bobé. Kbh. 1930, s. 40-42, 49 f., 60 og Danmarks Adels Aarbog 1983, ved Leon Jespersen og Henrik Poulsen, s. 705f.
2. Reimer Hansen, Von Holmekloster zu Rantzausholm. Stadt und Land des Ostseeraumes. Lübeck 1973, s. 83-94; citatet s. 86; jf. Bol og By. Landbohist. tidsskr. 2.r.IV. Kbh. 1982, s. 47 f. 70.
3. Kronens Skøder I, udg. af L. Laursen. Kbh. 1892, s. 116.
4. Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden IX: Herrschaft Breitenburg (Herefter: SHRU IX), hrsg. v. K. Hector u. W. Prange. Neumünster 1988, nr. 565.
5. RA. Reg. 108 B Reviderede regnskaber: Kgl. Kieleromslagsregnsk. 1563-1630. 1583 instruks.
6. Sst. 1584 memorial.
7. Sst. 1585 memorial.
8. Jf. Bol og By 2.r.IV, s. 33 f.
9. V. Lorenzen, Rantzauske Borge og Herresæder. Kbh. 1912, s. 15.
10. Reimer Hansen, anf. arb., s. 88 note 27.
11. Joh. Grundtvig, udg., Meddelelser om Rentekammerarchivet (herefter: MRA) 1873-76, s. 162; Kancelliets Brevbøger 1576-79; s. 552; Kr. Erslev, Danmarks Len og Lensmænd ... 1513-96. Kbh. 1879, s. 33.

12. MRA 1873-76, s. 164, 167 f.; Kr. Erslev, anf. arb., s. 24 og 19.
13. SHRU IX, no. 702 og 708.
14. Sst. IX, no. 937 og 1027.
15. Jacob Madsens visitatsbog, udg. af J. Rasmussen og A. Rüssing. Odense 1995, s. 219, 255, 308; jf. V. Lorenzen, anf. arb., s. 18 og tavle II. – Fra juli 1588 skrev Franz Rantzau sig til Brobygård; Kanc. Brevb. 1588-92, s. 69.
16. O. Brandt, Heinrich Rantzau und seine Relationen an die dänischen Könige. Kiel 1927.
17. O. Fenger og E. Ladewig Petersen, Adel forpligter. Vidensk. Selsk. Hist.-filos. Meddelelser 51:1. Kbh. 1983, s. 182-89 for dette og det flg.
18. SHRU IX, no. 850-51. Den danske liste foreligger overskueligt i dr. Svend Gissels bearbejdelse sst., s. 558-77.
19. Sv. Aa. Hansen, Adelsvældens grundlag 1480-1720. Kbh. 1964, s. 312; børnetallet er beregnet med udgangspunkt i overlevelsestabellen sst., s. 251.
20. Troels-Lund, Dagligt Liv i Norden i det sextende Aarhundrede. III. udg. Kbh. u.å. X, s. 81 ff., 125 ff. og passim.
21. Kanc. Brevb. 1584-88, s. 250 f., 516 f.; Eiler Brockenhuus' Kalenderantegn., s. 346.
22. Sst., s. 345; han var selv inviteret.
23. Man kan derimod undres over, at hverken Arild Huitfeldt eller Tyge Brahe fik invitationer, skønt de jo begge havde ypperlige forbindelser til Breitenburg.
24. K. J. V. Jespersen, Rostjenestetaksation og adelsgods ... 1540-1650. Odense 1977, s. 51-54, 94-98, 294. – Taksationerne benyttes her efter originalerne i RA. Da. kanc. B 96 Rostjenestetaksationer på adelen 1574-1652 (heretter: Rtt. og år). Små afvigelser fra Knud Jespersens tal beror på lidt ændrede sammenlægningsprincipper.
25. Jf. E. Porsmose, Den regulerede landsby II. Odense 1981, s. 330 og kortet s. 333.
26. L. Stone, The Crisis of the Aristocracy 1558-1641. Oxf. 1965, s. 184-88, 546-86. – Luksuskonsumtionens politiske, ideologiske og økonomiske aspekter, som her forbigås, behandles udførligt af Leon Jespersen, Statuskonsumtion og luksuslovgivning i Danmark og Sverige – en skitse. Under publicering.
27. Dansk socialhistorie III. Kbh. 1980, s. 363-89.
28. Kr. Erslev, anf. arb., s. 23f. og 40.
29. SHRU IX, no. 1027; Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte 6. Jahrg. Heft 4-6. Altona u. Kiel 1792, s. 17 f.
30. Trap, Danmark, 5. udg. IV:1. Kbh. 1955, s. 162.
31. H. H. Fussing, Gessingholm 1609-1663. Hist. tidsskr. 10. r. III. Kbh. 1934-36, s. 62-64, 71.
32. RA. Rtt. 1614.
33. Danske Magazin 5. r. II. Kbh. 1887-89, s. 170.
34. Opgjort på grundlag af Trap, anf. arb.; jf. K. J. V. Jespersen, anf. arb., s. 156-68; O. Fenger og E. Ladewig Petersen, anf. arb., s. 224-42.
35. RA. Rtt. 1587/88-1625; Da. Mag. 5. r. II, s. 167-78.
36. Løseligt kan Franz og Breide Rantzaus seks svigersønners gods 1625 opgøres til ca. 10.200 td.htk.: mest ejede Hans Johansen Lindenow til Gaunø, nemlig 3.600 td.htk.

Orientering

Københavnske præster i Folkekirken 1850-1950 – et ændret værktøj for slægtsforskere

Til de fire Landsarkiver er der indleveret en »Præstenøglen«, der fylder 124 sider og som kan anvendes af slægtsforskere. »Præstenøglen« er et delresultat af et projekt under paraplyprojektet *Folk og kirke i Hovedstaden, en social og kirkehistorisk undersøgelse af Københavns kirkeliv fra ca. 1870*.¹

På mange måder er »Præstenøglen« parallel til bd. I, s. 45 til s. 252 af Paul Nedergaard: *Dansk Præste- og Sognehistorie (Kirkelig geografi) 1849-1949*. Bd. 1-10. 1951-1991. Men den vigtige forskel er at »Præstenøglen« er mere pålidelig med hensyn til personalhistoriske data end Nedergaards værk. Sidstnævnte fremstilling er senest omtalt af Hans H. Worsøe i *Personalhistorisk Tidsskrift*, 1992, 2, s. 249-251, i Bognyt: En ofte overset trykt kilde.

»Præstenøglen«

»Præstenøglen« er blevet til som et fælles arbejdsredskab for hele paraplyprojektet *Folk og kirke i Hovedstaden*, og er en database.² Arbejdsredskabet blev udarbejdet i sommeren 1992 af undertegnede, finansieret af midler fra *Jens Nørregaards og Hal Kochs Mindefond*, og skulle tjene flere formål. »Præstenøglen« består derfor af en »Embedsnøglen« og en præstebigrafisk del i alfabetisk form.

»Embedsnøglen«

For det første skulle den kunne oplyse, hvem der på et hvilket som helst tidspunkt i perioden var præst i et hvilket som helst sogn, stiftelse eller institution i Folkekirken i København eller Frederiksberg. Ligesom den enkelte præst skulle kunne slås op alfabetisk ved ét enkelt opslag. Heri er der intet nyt i forhold til Nedergaard med undtagelse af en mindre ændring af tidsafgrænsningerne og muligheden for at slå op alfabetisk i ét opslag. Det var derfor nærliggende at anvende Nedergaard som basis for nøglens udarbejdelse, og da værket samtidig har en enorm »fond af oplysninger, som her foreligger trykt« og det i parentes bemærket ikke

har ry for at være fyldt med fejl vedrørende den enkelte persons data, var valget umiddelbart let. Denne del af databasen kaldes EMBEDER.

Et resultat blev – udelukkende på grundlag af Nedergaard selv – at der kunne opstilles yderligere 47 embeder i Hovedstadens områder i kronologier, udover de 1502 embeder Nedergaard selv nævner i den systematiske del. Der var tale om embeder i forbindelse med hospitaler, stiftelser og alderdomshjem, der ofte har været et bierhverv for en præst med hovederhverv andetsteds. Der er formentlig reelt tale om en hel del flere embeder. Disse er blot ikke noteret i Nedergaard, og er derfor ikke opfanget i »Præstenøglen«.

Præstebioграфier

For det andet skulle den enkelte præsts personalhistoriske data – i en rimelig form og mængde – være lette at slå op. Denne del af databasen kaldes TEOLOGER. Her er der foretaget en mindre ændring i forhold til Nedergaard for de præsters vedkommende, som stadig var i erhverv efter 1949, idet »Præstenøglen« stopper med udgangen af 1950. For disse præsters vedkommende, og mange andre præsters, kan man i Nedergaard blive sendt på rejse rundt i de forskellige bind. Denne rejse sker fordi den enkelte præsts personalia i Nedergaard blev noteret det sidste sted han havde embede. Dertil kommer så tilføjelser efterhånden, som de senere bind udkommer. Der er ingen samlet ajourføring med tilføjelser.

For det tredje var der ved tidligere lejligheder opdaget unøjagtigheder, både selvmodsigelser og fejl, i Nedergaards oplysninger om den enkelte præst. De skulle rettes i videst muligt omfang. Enkelte fejl og selvmodsigelser i så stort et værk er selvfølgelig ikke til at undgå; men der var overraskende mange større og mindre unøjagtigheder, når der tænkes på Nedergaards gode ry. Desværre har jeg ikke holdt regnskab med antallet af disse unøjagtigheder, men tallet ligger vel på 25% til 40% af de 898 præster fordelt på 1502/1549 embeder, alt efter hvordan man regner den enkelte unøjagtighed. Nogle af disse var lette at forklare som afskrivningsfejl af arten »var det nu Helligkors eller Helligånds kirke?«, hvor begge kirkerne tilhører samme provsti. Problemet for mig var, at det ikke fra starten var forventet, at der var så mange fejl af forskellig art, som tilfældet var. Adskillige af de store fejl blev først opdaget ved den afsluttende sammenligning mellem databaserne. Bl.a. at der var forvekslet to brødres navne, så de begge blev præster i Hovedstaden, selv om det kun var den ene, som var det. Og når farfar, far og søn har meget ens eller identiske navne kan der også ske noget dér. Men at gøre hele arbejdet om en gang til blot for at se nærmere på forekomsten af unøjagtig-

heder, synes jeg ikke var ulejligheden værd. Der er ej heller kontrolleret omkring udgivelser, tillidshverv og beskrivelserne af de enkelte sogne, og den lokale historie er ikke faldet ind under »Præstenøglen« forudsætninger. Der er dog ført statistik over de graverende unøjagtigheder i »Embedsnøglen« (1502 embedsperioder). Her viste det sig, at 21, plus fire dubletter, embedsperioder ganske manglede. I fem tilfælde var der problemer omkring præsters embedsudnævnelse. Dertil kom 11 tilføjelser, som Nedergaard selv burde have taget med, og 47 som er tilføjet som yderligere kronologier ud over dem Nedergaard havde taget med. Det kan derfor kun anbefales den enkelte bruger af Nedergaard at kontrollere ham bedst muligt. Med så stort et værk, der bygger på ukontrollerede kilder, er Nedergaard – ligesom alle andre – bestemt ikke bedre end sine kilder.

For det fjerde var det et krav, at nøglen også kunne bidrage til forståelsen af præsternes kirkelige holdninger, altså om præsternes kirkelige retning (Indre Mission, Højkirkelig osv.) var afhængig af deres fødested, evt. opvækststedet, deres sociale herkomst udtrykt ved faderens erhverv, eller om der ingen sammenhæng var mellem disse forhold. Dette punkt er naturligt baseret på de tre øvrige.

Kontrol af Nedergaards personalhistoriske oplysninger

Den nok mest pinefulde og plagsomme overvejelse ved udarbejdelsen af »Præstenøglen« var afvejningen af: Hvordan får man det bedste resultat under anvendelsen af de forhåndenværende begrænsede ressourcer? I »Præstenøglen« var det vigtigt at tilvejebringe så sikre oplysninger som muligt om den enkelte præsts personlige data. Ressourcemangel udelukkede ganske og aldeles at gennemgå Nedergaards privatarkiv, som befinder sig på Rigsarkivet.

Det blev valgt at finde selvmodsigelserne i Nedergaard, og så vidt muligt afklare dem, ved at holde de to databaser, EMBEDER og TEOLGER, i »Præstenøglen« op mod hinanden. De øvrige selvmodsigelser og fejl, sammen med de almindelige persondata, blev kontrolleret ved hjælp af »Petita til teologisk embedseksamen 1790-1905«. Som en del af disse petita er der et curriculum vitae for den enkelte person.³ Disse petita er lige så meget en pro forma ansøgning til Det teologiske Fakultet om at få lov til at aflægge embedseksamen.

En persons *curriculum vitae* er en persons dataliste og består i nutiden af en opremsning af navn, fødested og -dato, skolegang osv. som kortfattet beskriver den enkelte persons levnedsløb.

Tidligere var det almindeligt også at nævne forældrenes navne og faderens erhverv, om man grundet den ene af forældrenes død var opvok-

set hos den efterlevende – eller i pleje, ofte også om familien var flyttet rundt, om man havde fået økonomisk støtte til studiet og af hvem, eller om man havde måttet arbejde ved siden af studierne og med hvad, om man havde haft problemer med at få lov til at studere og en hel del andet.

Dernæst opremses, ofte helt fra præliminær-eksamen (realeksamen), studentereksamen, eventuelle afbrudte studier på universitetet eller tilsvarende institutioner, og endelig hvilke fag, forelæsninger og øvelsesrækker man havde fulgt hos hvilke undervisere. Denne del kaldes *petitionum*.

Endelig afsluttes skrivelsen med underskrift og adresse. Selve ansøgningen om at måtte aflægge den teologiske embedseksamen er enten i begyndelsen eller i slutningen af skrivelsen. Hertil kommer så forskellige bilag og bekræftelser fra undervisere om, at den enkelte havde gennemgået de forskellige fag.

Petitaerne blev gennemgået for at få de bedst mulige data for forældrene, fødested, opvækst osv. for afdøde præster. De præster, som levede, mens bind 1 af Nedergaard blev skrevet, havde i det mindste selv haft mulighed for at give data til værket eller foranledige en rettelse, som så blev taget med i et senere bind, og således ville den ældste del af Nedergaard sikkert være mest usikker.

I stedet for petitaerne ville det have været formålstjenligt at kunne benytte de *curricula vitae*, som blev indleveret til biskoppen i forbindelse med ordinationen til præst. Disse ville for de flestes vedkommende have været i Sjællands eller Københavns stifts arkiver. Desværre er kilderne gået tabt, på nær nogle ganske få årgange.

Som en supplerende, eventuelt erstattende, kilde for petita til Den teologiske Embedseksamen blev »Ansøgninger om Gejstligt Embede 1853-1915« anvendt.⁴ Disse ansøgninger er dem, som ikke førte til et embede.

Jeg kunne også have valgt at anvende netop de ansøgninger, som havde givet resultat i form af et erhvervet embede, hvilket altså sjældent ville være mere end en eller to ansøgninger fra hver præst. Ved at anvende de ansøgninger, som ikke havde givet resultat, fik jeg fat i mere forskellige oplysninger, fordi jeg havde flere forskellige ansøgninger fra samme mand. Selv om det er begrænset, *hvor* forskelligt ansøgninger skrives, gives der alligevel forskellige oplysninger af supplerende karakter fra den ene ansøgning til den anden. Antallet af ansøgninger og deres bilag pr. person veksler fra ingen eller en bevaret ansøgning op til et læg på 11 cms tykkelse; almindeligt er fem til ti ansøgninger.

Ansøgninger om gejstlige embeder gav en god kontrol af hvilke em-

beder den enkelte egentlig havde haft, da dette blev opremset dels som en almindelig oplysning, dels som argument for at få netop det aktuelle embede. Havde man kun inddraget de ansøgninger, som resulterede i et embede, ville man ikke have fået registreret dem, som forblev i deres eget embede, selv om de forsøgte at komme væk derfra. Ej heller ville man have haft de supplerende oplysninger i ansøgningerne. Der var desværre ikke økonomisk mulighed for at anvende begge grupper af ansøgninger.

Kære slægtsforsker ...

Det er mit håb, at ovenstående ikke skræmmer nogen fra at anvende Nedergaard. Han skal blot ses efter i sømmene. Her er så samtidig vist nogle af de kilder, hvori Nedergaard kan kontrolleres.

Lisbeth Ulsøe

Noter

1. Paraplyprojektet »Folk og kirke i Hovedstaden« ledet af lektor, cand. theol. Hans Raun Iversen og er nærmere omtalt bl.a. i Teol-information nr. 5, 1992, s. 14-17, der udgives af Det teologiske Fakultet ved Københavns Universitet. Projekt deltagerne består af ni historikere og to teologer. Folk og kirke i Hovedstaden er en samling af projekter, som skildrer konflikter og samdrægtighed i forholdet mellem kirke og Hovedstadens (Københavns og Frederiksbergs) beboere især fra 1870. Der arbejdes bl.a. med beskrivelser af kirken internt mht. struktur og økonomi, kirkebyggeri, Indre Missions og Grundtvigianernes historie i København, Københavns historie i pågældende periode, Hovedstadens beboeres møde med kirken skildret bl.a. via arbejdererindringer, religionssociologiske analyser osv. At der er planlagt ti bind i denne serie er efter denne opremssning næppe overraskende.
2. Databasen er udarbejdet i tekstdatabasen (eller informationsdatabasen) askSam ver. 5.0b, som er en mellemting mellem en tekstbehandling og en traditionel relationel database.
3. »Petita til teologisk embedseksamen 1790-1905« befinder sig i Københavns Universitets arkiv, Rigsarkivet. Indtil midten af 1850'erne var petitaerne affattet på latin.
4. Disse ansøgninger befinder sig på Rigsarkivet i Kultusministeriets 1. kontors arkiv.

Slægtsforskerens arbejdsbord – strøttanker i anledning af tilgængeliggørelsen af Wilhelm Seidels slægtshistoriske samlinger i Landsarkivet for Sjælland

Det er en velkendt sag for genealoger og lokalhistorikere, at arkivernes såkaldte håndskriftssamlinger, manuskriptsamlinger og hvad de nu ellers kaldes kan rumme rene guldgruber af informationer. Her samles en masse af det, som måske ikke rigtig lader sig tilpasse proveniensprincipets ukrænkelige love, men som til gengæld rummer forholdsvis let tilgængelige koncentratr af informationer om enkelte slægter, bestemte lokalområder osv.

Manuskriptsamlingen i Landsarkivet for Sjælland er nu blevet suppleret med endnu et værdifuldt hjælpemiddel, nemlig Wilhelm Seidels slægtshistoriske Samlinger.

Wilhelm Otto Seidel blev født 1. maj 1896 som søn af Otto W. Seidel (1865-1957) og Josephine Hugger (1863-1922). Han døde i 1976. Faderen var af tysk afstamning, medens moderen havde sine rødder i Sydsjælland.

Seidel var kunstmaler og nærrede i naturlig forlængelse heraf en stor interesse for kunsthåndværk, antikviteter m.m. Og hvad mere er: Han (og vennen Paul Buncke) besad en formidabel viden om antikviteter, og i lejligheden i Brobergsgade i København opbyggede de en stor værdifuld samling af møbler, sølvtøj m.m. I kraft af deres store viden om antikviteter var de begge i mange år knyttet til Nationalmuseet som en art uofficielle rådgivere.¹

Ud over kunsten dyrkede Seidel ivrigt en anden stor interesse, nemlig genealogien. Interessen herfor begyndte tilbage i 1930'erne. Først arbejdede han med faderens slægt, men meget snart koncentrerede han sig helt og holdent om moderens slægt.

Med moderen som proband udarbejdede han dels en anetavle så langt tilbage i tiden, som det var ham muligt (i de fleste grene 6 generationer, enkelte endnu længere tilbage, til ca 1650), dels fuldstændige efterslægtstavler så langt frem mod Seidels egen tid som muligt!

Naturligt nok er det efterslægtstavlerne, der er kernen i materialet. Det blev til i alt 21 bind hovedtavler, i alt mere end 3500 foliosider, alle med Seidels særprægede, lidt gammeldags, almueagtige skrift.

Seidels efterslægtstavler kan opdeles i 8 slægtslinier, nemlig:

Linie A: Bertel Søfrensen Kaare på Masnedø

Linie B: Niels Hansen Kuld i Ambæk

Linie C: Oluf Hansen under Skoven i Udby

Linie D: Oluf Rasmussen Kladt i Kallehave

Linie E: Erich Olsen, kaldes Wis, i Bakkebølle

Linie F: Zidsel Nielsdatter i Søndre Mern

Linie G: Hemming Jensen på Langø

Linie S: Oluf Hansen i Skovhuse

Som hovedregel findes for hver person oplysninger om: Navn, stilling, bopæl, fødsels-, dåbs-, vielses- og dødsdata, oplysninger om ægtefælle og om børn med relevante fødselsdata. I de 21 bind med hovedtavler findes løst indlagt en mængde avisudklip, håndskrevne notater, breve etc., alle med supplerende oplysninger om de behandlede personer. I kraft af dette løst indlagte materiale, er det faktisk muligt at følge mange af personerne helt op i 1960'erne. Seidel selv synes at have fortsat sit genealogiske arbejde til begyndelsen af 1970'erne. Sjovt nok vendte Seidel i sine sidste år faktisk tilbage til arbejdet med faderens slægt.

Ud over tavlerne er der bevaret en stor mængde korrespondance, udkast til slægtstavler, notater med personlige overvejelser osv. Fælles for det hele er, at det er vidnesbyrd om en genealogisk indsats, der gennem et enormt overblik og en imponerende arbejdspræstation tåler sammenligning med de største genealogers.

Desværre havde Seidel ikke anvendt nogen form for nummerering af de mange personoplysninger, ligesom der ikke var udarbejdet (alfabetiske) registre til materialet. Efter aflevering til Landsarkivet i 1984 besluttedes det derfor at foretage en systematisk bearbejdelse af slægtstavlerne og at udarbejde et alfabetisk navregister til hovedtavlerne for at kunne lette benyttelsen af dette omfattende materiale. Om dette arbejde henvises til oversigt og vejledning i tilknytning til Landsarkivets registrering.

Alene omfanget fortæller, at der her foreligger et meget nyttigt hjælpemiddel, og jeg føler mig helt overbevist om, at adskillige slægtsforskere kan have udbytte af materialet.

I første omgang er det nok, hvad man kunne kalde den genealogiske kerne i Seidels materiale, der vil påkalde sig størst opmærksomhed. Men faktisk åbner Seidels samlede materiale for en anden facet, nemlig en unik mulighed for at følge en genealogs praktiske arbejde på nært hold. Vi ved jo allesammen »hvordan man gør«, hvad det er man skal se efter

i skifter, lægdsruller osv. Men det der bliver tilbage, det vi efterlader os, ja det er som oftest de færdige, endelige og veldokumenterede resultater. Men hvordan kom vi frem til disse resultater?

I sig selv er det naturligvis interessant at studere Seidels arbejdsmetode: Hvordan forløb hans arbejde, hvordan var hans undersøgelsesmetodik etc.

Men i et vist omfang er det også bydende nødvendigt at erhverve viden om arbejdsmetoden, hvis man skal kunne arbejde fornuftigt med materialet, og hvis man da ikke ligefrem vil gøre alle Seidels undersøgelser om »for at være sikker«. Hvad har eksempelvis været Seidels krav til identifikation, hvilket kildegrundlag har han arbejdet på osv?

Ser man nærmere på den bevarede korrespondance, udkast etc. kan man hurtigt gøre flere iagttagelser. F.eks.:

I de tidligste faser af arbejdet har Seidel gjort brug af et meget bredt udvalg af kilder, men efterhånden som undersøgelserne tog fart og voksede i omfang, synes han at have indskrænket sig til folketællinger, kirkebøger og skifter. Men hvorfor har Seidel gradvist begrænset det anvendte kildemateriale? Er det ganske naturligt, når man ønsker at arbejde et så omfattende materiale, som der her er tale om? Eller: har Seidel langsomt nærmet sig en mere fast, ensartet form i indsamlingsarbejdet? I den tidligste fase omkring 1930 er det ganske typisk at møde følgende:

»... *Jeg samler en Stamtaule over Efterkommere af min Stamfader Oluf Hansen i Skovhuse (1639-1728); hans søn Jacob Olsen ... Derfor vil jeg gerne bede Dem meddele mig, hvilke Efterkommere disse sidstnævnte har. Jeg kender ...*« (brev 29. nov. 1932)«.

Men allerede efter få års indsamling nærmede Seidel sig som sagt en mere fast form – man kunne godt kalde det spørgeskemaer, hvor alle nødvendige oplysninger var opført, og hvor det var præcist angivet, hvilke spørgsmål Seidel ønskede besvaret. Her et eksempel fra december 1944:

»Finn Bjørvig
 født 23/5 1918 hvor? *København*
 hvor døbt? *Holmens Kirke*
 Reklamechef i *Kjøbenhavn*
 gift 2/7 1944 i *Holmens Kirke*
 med *Else Andersen Andresen*
 født naar og hvor? *4/12 1921 København*
 hvor døbt? *Sct. Andreaskirken*
 (Datter af, Faderens Stilling og Navn?)

Moderens Fornavn og Pigenavn?)

Autoforhandler Lauritz Andresen

Louise Kristensen f. Nielsen

Ved at arbejde sig igennem det store materiale er man i stand til at besvare en lang række spørgsmål om arbejdsmetoden. Men langt fra dem alle, og slet ikke så sikkert, som hvis arbejdsmetoden direkte var beskrevet af Seidel selv.

En ting er, at han aldrig lavede et alfabetisk navneregister til materialet. Det er til at leve med. Men det er en klar fejl ved Seidels arbejde, at han ikke klart har beskrevet arbejdsmetoden, forklaret betydningen af forkortelser, tegn osv.

Desværre må man konstatere, at Seidel ikke er alene om at begå denne fejl. Ja efter mange år i faget vil jeg tillade mig at hævde, at det er en af de allermest udbredte forsømmelser blandt slægtsforskere.

Både af hensyn til sig selv – og af hensyn til dem der skal benytte materialet (engang!), må det være et ubetinget krav, at der altid findes beskrivelser af arbejdsmetoden. Mange ting kan komme ind under dette. Lad mig blot antyde et par forhold:

Hvad består mit materiale af? (En renskreven tavle, 3 kladder, 2 mapper med mors slægt, en mappe med bilag osv.).

Hvordan er mit materiale ordnet? (Hvor er fotografierne, hvor er negativerne, hvor er afskrifter af folketællinger, hvor er vielsesattester placeret osv.).

Hvordan er mine registreringer gennemført? (Er der søgt efter komplette søskendeflokke, er alle skifter eftersøgt osv.).

Hvordan fremtræder mine registreringer? (Hvilke stillingsbetegnelser er anført, er det moderens pigenavn der anføres, skelner jeg mellem »født« og »døbt« osv.).

Hvordan har mine krav været til identifikation? (Har jeg altid x-antal betingelser, der skal være opfyldt, eller har jeg i visse situationer nøjedes med mindre, anfører jeg tvivl på en bestemt måde osv.).

Beskrivelsen af arbejdsmetoden behøver bestemt ikke at være noget »fint, færdigt formuleret«. Det er ganske udmærket, hvis det hele blot består af en række punkter, som sættes op, efterhånden som »beslutningerne« bliver truffet. En sådan liste med punkter vil også være en stor hjælp for en selv i det daglige arbejde. Er man pludselig i tvivl om, hvordan et eller andet skal ordnes, vil det med en liste over beslutninger altid være muligt at se, hvordan man plejer at gøre. Det muliggør, at registreringerne kan gennemføres mere konsekvent og ensartet – et bidrag til at fastholde, at slægtsforskning også er forskning. Af mange indlysen-

de grunde skal man ikke fratage slægtsforskningen dens funktion som personlig, inspirerende og udviklende hobbypræget fagdisciplin. Men denne facet kan sagtens bevares på et videnskabeligt grundlag.

Erik Kann

Noter:

1. Der henvises generelt til: »Maleren Wilhelm Seidel og hans samlinger af dansk kunsthåndværk«, udgivet af Nationalmuseet 1983.

Sammenslutningen af Slægtshistoriske Foreninger (SSF)

udgiver først og fremmest bladet **SLÆGTEN – Forum for slægtshistorie**, nu to gange årligt, 1.1. og 1.7. med mindst 48 sider pr. hæfte, som forbindelsesled, både til de 34 medlemsforeninger og disses medlemmer, de 4.300 enkelte slægtsforskere. – Foruden programmer fra de fleste af de slægtshistoriske foreninger bringer bladet meddelelser fra SSF, referat fra årsmødet, uddrag af foredragsholdernes litteraturlister fra SSFs årlige weekendkursus samt nyttige artikler, råd og vejledninger vedrørende litteraturlister fra SSFs årlige weekendkursus samt nyttige artikler, råd og vejledninger vedrørende slægtsforskning. – Privat årsabonnement på bladet koster kun 50 kr.

Som tillæg til **SLÆGTEN** – uden for abonnementet – er der foreløbigt udgivet en halv snes publikationer. Heraf kan følgende nævnes:

- 5 **Sogn, herred – kirkebøgerne på Statens Arkiver.** Ved Anton Blaabjerg og Birgit Øskov. 1995, 52 sider. (ISBN 87-985050-7-6) Pris: 15 kr.
Praktisk hjælpemiddel til at finde de rigtige mikrokort med kirkebogen fra det rette sogn, herred og amt. – Nårkirkebøgerne fra samtlige landets sogne er opstillet på alle Statens Arkiver, er dette hæfte med bl.a. pastoraternes/sognenes numre og kirkebøgernes begyndelsesår u-undværlig, både under forbrøderelserne derhjemme og på selve læsesalen. – Hæftet benyttes også til at finde sognets folketælling.
- 9 **Skanderborg Rytterdistrikt. Uddrag af samtlige bevarede 3.002 skifter 1680-1765.** Udarbejdet af Erik Brejle. 1995, 296 sider. (ISBN 87-985050-6-8) Pris 130 kr.
Referater med samtlige arvinger i de mange skifter fra rytterdistriktet mellem Vejle, Brande, Silkeborg og Århus. – Register over arveladere og ægtefæller, 6.226 navne; desuden en liste over skifternes fordeling på sogne og lokaliteter.
- 10 **Litteraturfortegnelse 1980-85. Litteratur for slægtshistorisk interesse.** Personalhistorie. Lokalhistorie. Arkivvæsen. Udarbejdet af Ingvar Musaeus. 1996, 120 sider. (ISBN 87-985050-8-4). Pris 40 kr.
Ingvar Musaeus, SSFs tidligere formand, har indtastet de godt 1.000 bogtitler vedrørende personalhistorie, lokalhistorie og arkivvæsen udgivet 1980-85. – Blandt litteraturlistens stærke sider skal nævnes, at de lokalhistoriske arbejder er opført i topografisk orden, amt for amt, sogn og sogn, og at der også under sognene henvises til den personalhistoriske litteratur, som desuden er opført i alfabetisk orden.
Publikationen er forløberen for SSFs litteraturliste, der først for udgivelser fra årene 1986 ff siden 1987 har været en fast bestanddel af HVEM FORSKER HVAD. Med denne udgivelse lukker »hullet« mellem Dorthe Gissels fortegnelse over dank slægtslitteratur 1973-79 (særligt af *Personalhistorisk Tidsskrift* 1982) og de nævnte lister i HVEM FORSKER HVAD.

Alle priser er excl. forsendelse.

– Publikationerne bestilles hos **SLÆGTENS** ekspedition:

Birgit Øskov, Rolighedsvej 56, 9400 Nørresundby, tlf. 98 17 63 76.

Småstykker

William Curling på Suderø – en utrolig historie fra Færøerne

Af Georg Agerby

Den 16. juni 1757 er der kommet en ny præst til Suderø syssel på Færøerne. Han hedder Anthonius Haldansen og er bondesøn fra Sumbø, den sydligste bygd på øen. Han er ikke helt ung, født 20. juli 1719, er nygift, men har også et kort barnløst ægteskab bag sig. Den nye kone er gravid og nedkommer med en datter den 22. juli. Man mærker, at præsten er fyldt med gåpåmod. Tiltrædelsen markeres med en ny side i kirkebogen, hvor der med store, faste bogstaver er skrevet: *»En Ordentligere Kirke Journal over De forretninger, som udi Embedet ere forefaldne i Suderøes Præstegield fra 16 Juny An 1757 forfattet af Anthonius Haldansen«* Hermed er markeret, at den gamle kirkebog ikke er god nok, men nu skal det blive bedre. Egentlig er det ganske uretfærdigt mod den tidligere præst, da den kirkebog, som han har ført, er af en ret høj standard, letlæselig og samvittighedsfuldt skrevet. Og fuldstændig barokt bliver det i løbet af få år, hvor man kan se sporene af en tiltagende alkoholisme i kirkebogen. Anthonius Haldansen dør 2. maj 1777, og da er kirkebogsføringen i ringe stand. Hans efterfølger fører ikke kirkebogen, så fra 1777 til 1805 findes slet ingen kirkebog!

Men tilbage til den endnu friske og energiske præst. I de første 2 år af hans embedstid er der ingen dåbshandlinger i Vaag bygd i Suderø syssel. Men den 8. Juli 1759 bliver et barn fra Vaag døbt i Qualbø kirke og indføres under Vaag:

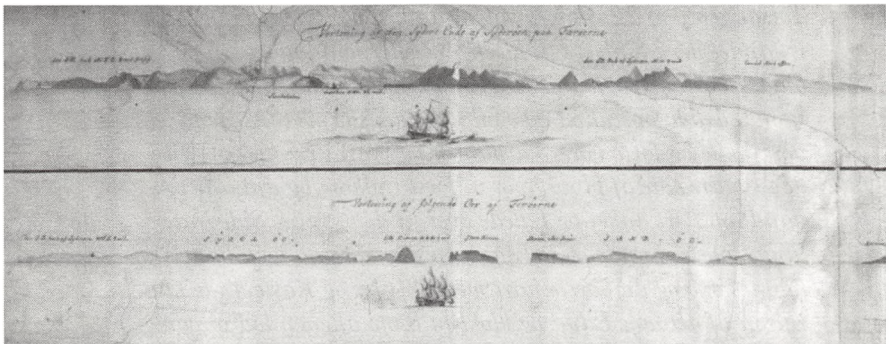
»Døbt i Qualbø Kirke /:født d. 5:/ et barn fra Vaai kaldet Susanne. Parent: Joen Willum Curling, Sunneva Thomasdatter. Testes: Augustinus Danielsen i Qualbøe og hans Hustru Maria Jensdt: Joen Niclasen og Maren Danielsdatter i Vaai.«

Dette var mit første møde med navnet Curling. En gang mere mødte jeg det. Året efter bliver et barns dåb konfirmeret i Vaag kirke, og blandt vidnerne er Joen Willum Curling. Navnet optræder herefter ikke igen.

»Søe- og Landcart over Færøerne, anlagt af R. Juel. Aar 1709 og 1710, samt Prospecten af samme øer og Torshavn tagen paa Freg. Søe Ridere[n] 1720 af K. Benstrup.« Nord til venstre på kortet, »Syderoe« til højre. Søofficer Rasmus Juel assisterede i begyndelsen af 1700-tallet flere gange søkortdirektør Jens Sørensen ved opmålinger, og blev 1709 sendt til Færøerne i anledning af Fr. Gabels død. Gabel, der havde været vicestatholder i Norge, havde nemlig også udnyttet et monopol på den færøske handel. Rasmus Juel, der i marts 1710 blev udnævnt til kaptajn, benyttede lejligheden til at optage dette kort, der senere suppleredes med landfortoninger af Benstrup.

(Gengivet med venlig tilladelse fra Søkortarkivet, KMS 1996)

To eksempler på de landtoninger af K. Benstrup fra 1720, som er tilføjet Rasmus Juels kort over Færøerne fra begyndelsen af 1700-årene. Øverst fortøning af den sydlige ende af Suederø. Nederst fortøning af de følgende øer af Færøerne.

(Gengivet med venlig tilladelse fra Søkortarkivet, KMS 1996)

Når man arbejder med et område, hvor alle personer har patronymer, så studser man uvilkårligt når man møder et slægtsnavn. Og studser endnu mere, når man mener at kende den nyfødte under navnet Susanne Joen-Willumsdatter, og man kun kender faderen under navnet Joen Wilum Jespersen, søn af en Jesper Danielsen.

Ved god hjælp fra det færøske landsarkiv, Landsskjalasavnid i Thors-havn, fik jeg lokaliseret og tidsfæstet slægtsnavnet Curling, et navn som skulle vise sig at tilhøre en uheldig skipper. Tingbogen fra Suderø på Førøerne beretter:

»Anno 1723 den 2. juni paa Hjem- og Ordinaire Vaarting i Suderøe i Ørdevig for Retten fremkom og berettede Capitain William Curling og fra Ramsekit udi Engeland, Destineret fra Jarmut udi bem. Engeland, til Archangel i Muscovien hvor han har indtaget sin Ladning udi hans daførende Skib ved navn Esther og bestod Ladningen udi 1700 tønder tiære og skulde derfra seigle til London udi Engeland og afseiglede fra bem. Archangels Revier den 30. Aug. 1722 næst afvigte aar gl. stiil og imidlertid underveis bemøtte ham og hans folck paa Reiisen Stor Storm og Contrarie vind hvorover de forlorede og mist Seigl Tov og Raaer og havde meged lidet til Victualie og Spise, for denne reason var alle villige til at søge nærmeste Land for at Constituere Skib og Lif.

Onsdagen den 21. nov. gl Stiil klokken 8 om natten saae vi Landet Færøe og var vinden Ost-Sydost, maadelig got vejr og blæste vinden ret paa Landet og næppe kunde lægge Landet foroven paa begge sider.

Torsdagen den 22. nov. Vinden nordost og styrede vi langs med Eylandet her i Suderøe til klokken 2 efter middag saa vi en bugt, hvor vi styrede ind med Skibet og ankrede inde paa 15 favnes dyb hvor ankret ikke vilde holde, saa nedhissede vi vores Jolle og førte vores Varpanker og [hul i protokol] til den syndre side af Hovi hvor vi først indkom og ankrede og vandt op vort anker og halede over til den syndre Side saa langt som vi kunde og lod saa vores Anker gaa igen paa 10 Favnes dyb og da blæste hart med By[gl]er og Kastevinde paa raison af det høje Land og klokken 8 om aftenen lod vi vore efterblivne Raaer ligge under, og klokken 9 kragede vores Anker saa vi blev let og vi paa ingen maade kunde faa vores Storbaad ud til at føre det andet Anker ud med, af aarsag det, Skibet stødte saa hart paa klipperne og vor anker laae

»Suderø Syssel i Færøe, opmaalt 1791 af C. L. U. Born.« I årene 1791 til -95 foretog Chr. Ludvig Ulrich von Born (1744-1805), der i 1782 var blevet kommandant på Færøerne, en række opmålinger til brug for nye og bedre kort over Færøerne. Han havde tidligere haft en række rettelser og bemærkninger til Rasmus Juels kort, og rejste nu med båd, til fods og på hesteryg rundt på Færøerne, så øerne kunne blive trianguleret for første gang. Resultatet blev 8 kort i målestok 1:60.000, hvoraf dette af Suderø syssel er det ene.

(Gengivet med venlig tilladelse fra Søkartarkivet, KMS 1996)

nest ved Landet paa bagbord boven, saa vi firede vor kabel indtil vi gik klar fra den løse Klippe, da vi stødte paa det faste Land, og blæste det ganske hart heele Natten, fra Synden vendte vinden sig til Nordvest saa vi kunne ikke føre noget anker ud.

Den 23. gl. stiiil pumpede vi saa længe som vi kunde, vi pumpede 8 timer efter vort skib var driven i Land. Klokken 8 om morgenen og formiddag havde vi 5 fod vand i vort skib. Klokken 3 eftermiddag sank vort skib og var fuld af vand da vi førte vore klæder i Land og surrede det fast den hele nat. Den 24. gl. stiiil kom nogle partier af Folkene her paa Suderø til vort skib og Skipperen gav alle Materialer og Skibsredskab undtagen Anker og Cabeler for Folkets Subsistence og Underholdning til vi kunde gaae af Eylandet Suderø. Til Stadfæstelse og saaledes som forskreved staar forklaret af Schipher og Capitain William Curling, Styrmand Stephen Martin, Tømmermanden Anthony Rose, Baadsmand Thomas Sheppard, Matroserne Bo [Kojkner?], Richard Oeleman, William Skinner, George Brun, Michael Keller og Drengene Arent Stedman, Jan Degs, Samuel Soutwal i al [Sandhed?] saaledes at være tilgaaed som meldt, hvilked de her for Retten tilstoed samtlige ... uden Drengen Samuel Soutwal der ikke mødte, og ellers undskyldte dem paa alt udsagde og forklarede ikke at kunde gjøre deres eed saa som de ikke forstaar det danske Sproik og skik, Men skal gjøre det naar de kom til Engeland for deres Reeder. Efter alt begierte Schipher og Capitain Curling en Udskrift under Sorenskriverens haand og Zeigl til sig med Lagrettesmændenes, deres hænder og Zeigl. Landfogedens Fuldmægtig velagtbare Johannes Simonsen begierid ogsaa en udskrift med Sorenskriverens og Lagrettemændenes hænder og Zeigl.

For Retten opstod velagtbare Hr. Landfogedes Fuldmægtig Johannes Simonsen Sørvaag og tilspurde Capitain Curling om hand til de Mænd udi Suderø som har underholdet og underholder hans Folk havde givet sit strandede Skib med alt sit løbende Redskab hvorpaa Capitain Curling svarede ja altsammen i alle maader udover visse Ræer og Cabeler.

For det 2det om Capitain William Curling sig noget over Indbyggerne udi Suderø havde at beklage som har bierget hans tiære, Haadspige [Hospice? – dus ydet herberg] og andet, samt bevidne

ved og om hand ... Capitain Curling svarede det hand allerede gjort ei i nogen maade over havde at besværige og kunde inted andet huske end de jo trolig og vel... havde beteed.

Iligemaade blef Suderøes Indbyggerer tilspurd om de sig over Capitain Curling og hans folk havde at besværige og om de med bjergelønnen var fornøjet, hvorpaa alle samtlige Indbyggere, baade de som de Engelske folk Logerede hos, saavel som de som bjerged havde i alle maader var fornøjed og inted anden i nogen maade over Capitainen og hans folk havde at besværige. Idet ... Landfogdens Fuldmægtig gav Capitainen tilkiende at hand ingen tider maa sælge til Indbyggerne og i fald hand finder det fornødent sin tiære at sælge da først Kiøbmanden at tilbyde. Og ellers om nogen fremmede Skibe her til øen komme, da ... hand alle ... folk de først angive dem til Thorshavn hos vedkommende, hvorefter Hr Landfogdens fuldmægtig var udskrift begiærende under Sorenskriverens Haand og Zeigl. «

Da denne tingbogsudskrift fra Færøerne vel ikke er lysende klar i sin sprogbrug, er her en gengivelse af essensen i et mere nutidigt sprog:

William Curling er som skipper på skibet 'Esther' af Ramsgate undervejs på en rejse fra Great Yarmouth i Østengland til Arkhangelsk ved Hvidehavet og retur til London med en last tjære. Lasten på udturen – hvis der har været nogen – er ikke nævnt.

17. august starter han hjemturen, men mister kort efter det meste af sin rigning i stormvejr. Samtidig har skibet vel mistet evnen til at sejle bidevind, for i næsten 3 måneder driver de rundt for vejret i Nordatlanten. Da man tilsidst ikke har mere proviant driver skibet ind på Hovsfjord på Suderø. Vinden, der kommer fra nordøst, er mådelig og man forsøger at ankre op på den nordre side. Da det blæser op, og vinden er gået i syd, kan ankeret ikke holde, og man varper skibet til den søndre side, hvor der er læ for vind og sø. Næppe har man flyttet skibet, før vinden springer til nord, og igen ligger man ubeskyttet. Da det blæser kraftigt op, slipper ankeret, og skibet driver mod et klippeskær, formentlig den lille holm Hovsholm. Det lykkes at komme fri af holmen, og man driver nu mod den faste klippekyst. Her bliver skibet slået til vrag og synker. Hele besætningen redder sig i land på klipperne og bliver næste dag reddet op på land af folk fra Hove.

Forliset sker i november 1722, men først 7 måneder senere finder dette søforhør sted. I den mellemliggende tid har besætningen været

indlogeret rundt om på Suderø, og som det fremgår af protokollen, har dette ophold forløbet problemfrit for både besætning og befolkning.

Præsten, Anthonius Haldansen, var som nævnt bondesøn fra Suderø, og da han nu skal reformere hele verden, eller ihvertfald hans lille del deraf, saa skal der naturligvis tales sandhed, og Anthonius kender historien om Joen Willums tilkomst, og det markeres åbenbart med at bruge det slægtsnavn, han egentlig skulle have båret.

Lad os vende tilbage til 1722 hvor en flok engelske søfolk gik omkring på Suderø. Som vi har set, var de indkvarteret der hvor der kunde findes plads til dem. Man tager nok ikke fejl, hvis man formoder, at skipperen selv var indkvarteret hos øens eneste embedsmand, sysselmanden Jesper Danielsen. Jesper var en ældre enkemand med voksne børn, som var fløjet fra reden, og han havde derfor plads til indkvartering. Det har været et velkomment pust fra den store verden. Til hverdag har det eneste selskab været hans tjenestepige Maren Joensdatter. Åbenbart har Maren også været til selskab for William Curling, for da William rejser er Maren gravid.

I stedet for at bringe pigen for retten, som det var hans pligt som sysselmand, så ægter Jesper Danielsen hende, og det barn hun venter vedstår han sig, så Maren bliver aldrig anklaget for løbsagtighed. Joen Willum får en far, og den aldrende sysselmand får en ung kone, som skænker ham endnu fem børn inden han dør i 1735. At Joen Willum får sin rigtige fars fornavn, et navn der ellers ikke bruges på øerne, er man åbenbart gået let hen over.

Måske havde Joen Willum en tvillingsøster. En Elisabeth Jespersdatter optræder som dåbsvidne en enkelt gang, men må være død ung, idet hun ikke nævnes i noget skifte.

Måske forestiller man sig en 'Skipper og Capitain' som en ældre person, men det var en ganske ung mand Maren faldt for. Han var født 12/1 1699 i Ramsgate som søn af skipper John Curling og Esther Blincoe. Faderen var død i maj 1721, så det var Williams første tur som skipper på skibet, der bar hans mors navn. Ejerforholdet til skibet er ikke helt klart, men det har sikkert, som de fleste andre skibe fra Ramsgate, været ejet af et partsrederi, hvor skipperen svarede for 4 sekstendedele og resten ejedes af familie og næringsdrivende i byen. Det blev sikkert også den sidste tur for William som skipper. Gennem den danske ambassade i London søgte han om at måtte hente sin tjærelast på Færøerne. Tilladelsen blev givet, men tjæren blev aldrig

hentet. Nogle år efter spørger man fra administrationen, om hvordan det forholder sig med tjæren? Sysselmanden kan beklagende meddele, at på grund af ringe opbevaringsforhold, så var nu alle fustager utætte og tjæren var spildt på jorden. Senere høres intet til tjæren, men mon ikke alle huse på Suderø i mange år efter har været i en god, tjæret tilstand?

William Curling giftede sig 4. juni 1727 i sin hjemby med en lidt ældre enke, Susanna Long, men allerede 27. september 1728 døde han. De tre hårde måneder i Nordatlanten har sikkert nedbrudt hans helbred. En tuberkulose, der angives som dødsårsagen, har haft gode vilkår at trives under.

Selvom William Curling kun fik den ene søn, så er det i dag muligt at registrere 2481 efterkommere efter ham i 9 generationer. Joen William fik syv børn inden han døde 26. september 1767 i Vaag. Heraf fik de fem afkom. Efterkommerne kan findes over hele jorden; naturligvis flest på Færøerne og i Danmark, men også mange i Norge og på Island. Blandt det mandlige afkom findes en stor del af de kendteste færøske skippere gennem tiderne, ligesom den danske handelsflåde måtte have undværet en stor del af sine dygtigste navigatører, om ikke William Curlings forlis ved Suderø havde bragt Maren Joensdatter i omstændigheder.

Lad mig tilsidst nævne et kuriosum: – Slægten Curlings oprindelse kendes ikke med bestemthed. Williams aner kan føres tilbage til en William, som levede ca. 1535-70, men slægten kan spores tilbage i 1400-tallet på samme sted. Stedet er Thanet Island, og slægtens ejendom er Chilton House. Det almindelige mønster er, at mændene farer til søs i ungdommen, men senere bliver landmænd eller fiskere. Slægten er våbenførende: to regnsponer over én på blå bund; regnsponen hedder Curlew på engelsk.

Stedet er som nævnt Thanet Island, idag et stykke af grevskabet Kent, landfast og ikke længere til at genkende som en ø. Men i Danelagens tid var Thanet kendt som Vikingernes ø, og selvom den ligger syd for Themsens, så hørte den til Danelagen, hvad Kent ikke gjorde. En kendt viking på den tid var Wulfsige Sprackling, eller Ulf Sprakaleg, eller bare Ulf Jarl som vi kalder ham. Han var gift med Svend Tveskægs datter Estrid, hvad der dog ikke forhindrede, at han blev myrdet i Roskilde i 1026.

Det kuriøse er, at blandt den jord som findes i William Curlings bo i 1728, ses et jordstykke, som kaldes Sprackling Hill. Hvordan han er blevet ejer af jorden vides ikke. Har hans slægt haft den fra Ulf Jarls tid, el-

ler er jorden købt på et tidspunkt? Men med så mange søfolk i en slægt, så kunde man næsten fristes til at tro, at slægten nedstammer fra de gamle vikinger ...

Note:

1. Den omtalte tingbog er ikke publiceret, men opbevares på Landsskjalasavnid i Thorshavn.

Vidunderbarnet Haas

Af Jørgen Wangel

Det er utvivlsomt, at der undertiden fødes et barn, der viser sig at have ganske usædvanlige evner i en meget tidlig alder. Dette er vel især kendt, når det drejer sig om kunstneriske talenter. Man kan derfor være tilbøjelig til at godtage beretninger om en sådan kunstners tidlige modenhed og kalde ham et vidunderbarn, selv om en vis skepsis kan berettige til en ekstra kontrol, før man accepterer fænomenet. Det gælder især, når det drejer sig om en kunstner, der levede i midten af 1700-tallet, hvorfra bevarede kirkebøger og andre arkivalier er skrevet i hånden med en gotisk håndskrift, som ikke er noget speciale for kunsthistorikere.

Weilbachs Dansk Kunstnerleksikon barsler nu med en ny udgave. Det kan give anledning til at aflive myten om vidunderbarnet Georg Haas, om hvem det i gængse leksika berettes:

at han som kobberstikker i 1769 kun 13 år gammel blev optaget på Det Kongelige Akademi for de Skønne Kunster i København, at han allerede tildeltes akademiets sølvmedalje 1771 og 1773, og at han før han fyldte 20 år fik akademiets guldmedalje 1776 for et stik efter egen tegning: »Den sunamitiske Kvindes Komme til Profeten Elias på Karmels Bjerg«. Endvidere fortælles det: at han 1777 som dansk akademi-stipendiat blev elev hos Nic. de Launy i Paris, og at han i 1782 blev udnævnt til medlem af Akademiet i Paris for sit kobberstik efter J. B. M. Pierre's maleri: »Herkules & Diomedes«, for hvilket han tillige blev medlem af akademiet i København. Samt: at han efter sin hjemkomst virkede som hof-kobberstikker og fra 1810 som professor ved akademiet.

Alt i alt en fantastisk karriere for et indvandrerbarn. Dette fremgår således af standardværket Thieme/Becker: »Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler« (bind 15/16 side 389, 1992), der har en smuk biografi om kobberstikkeren »Haas, Georg (Johan Jacob Georg), født 1756 og døbt 23.07. i København, død sammesteds 10.05.1817«. Han er tillige optaget i Slyngbom: Dansk Kunstnerleksikon, København 1946.

I Dansk Illustreret Konversationsleksikon, bind 10, 1934, omtaler Kai Flor ham under benævnelsen: »Johan Jacob Haas, Kobberstikker, 1756-1817, Søn af nedennævnte Johan Haas«. Blandt de arbejder, der af Kai Flor tilskrives ham og betegnes som udsøgte, er Winsløws portræt og de kolorerede stik (efter Lorentzens Norske Prospekter, i samlingen på Sønderborg Slot, samt Abildgaards allegoriske billede om mindesmærkerne på Jægerspris). Derimod omtaler Flor ikke kobberstikkeren Georg Haas.

Dr. phil. Albert Fabritius udgav i 1966 Borgmester Niels Jacobsens Stambog, afsluttet af borgmesteren ca. 1624, men suppleret af efterfølgende generationer.

En efterkommer, fru Bøgelund-Jensen, tillod Fabritius at publicere den uden at nævne nulevende slægtsmedlemmer. Da han vidste, at jeg var en efterkommer af borgmesteren og var interesseret i slægtens historie, sendte han mig et eksemplar.

Blandt illustrationerne var gengivelsen af et kobberstik, der forestillede den ene af borgmester Niels Jacobsens sønner, justitsråd, assessor i Højesteret Peder Lasson, død 1681 i en alder af 76 år, en af fædrene til Chr. V.s Danske Lov.

Peder Lasson var blevet malet 39 år gammel i 1644. Maleriet var i 1752 blevet foræret til Det Kongelige Danske Selskab af borgmester Jacobsens efterkommer, den 1718 adlede justitsråd Jochum Poulson til Vaar (1681-1756), der var hans datterdattersøn og var gift med hans dattersønsdatter Karen Benzon (1698-1773). Det fremgår af signaturen, at stikket er udført i København 1752 af kobberstikker Jonas Haas (1720-1775), der netop det år kom fra Hamborg til København, hvor han blev universitetskobberstikker.

Jeg vidste, at Jonas Haas var farfar til min tipoldemor Henriette Amalie Haas, og jeg har selv et par af hans kobberstik.

Det fik mig til at interessere mig for kobberstikkerslægten Haas, specielt for »vidunderbarnet« og for den uddannelse, som kobberstikkere dengang normalt fik.

Kong Frederik den femte godkendte omkring 1750 en række lavsartikler for håndværkerlavene, efter hvilke en dreng skulle være 12 år, inden han kunne antages til oplæring til svend, og læretiden skulle være 6 år.

Kobberstikkerfaget var som malerfaget et håndværk med en kunstnerisk elite. Det virker derfor forbløffende, at en første eller andet års læredreng af professorerne skulle bedømmes moden til at optages på Det Kongelige Akademi for de Skønne Kunster, som det siden kom til at hedde.

Kobberstik udført i 1752 af Jonas Haas (1720-1775) efter et maleri fra 1644, der viser juristen, justitsråd og højesteretsassessor Peder Lasson (1606-81). I sine sidste leveår spillede Peder Lasson en betydningsfuld rolle ved tilblivelsen af Chr. d. 5.s Danske Lov, men han var død, da lovbogen endelig blev offentliggjort 1683.

Man kan komme yderligere i tvivl om rigtigheden af denne usædvanligt tidlige optagelse, hvis man i Rigsarkivet i København læser skatte-mandtal over København 1762.

Heri findes: kobberstikker Jonas Haas med hustru og fem børn:

Georg Christian Wilhelm Haas,
Johan Meno Haas,
 Christian Peter Jonas Haas,
 Jacob Christopher Carl Haas og
 Margarethe Friderica Haas.

(Hun var født 06.09.1761 og døde i november 1763).

Men sønnen Johan Jacob Georg Haas, der skulle være 6 år gammel, lyser ved sin fraværelse.

En undersøgelse af kirkebogen for Københavns Sct. Petri sogn giver forklaringen herpå: han er meget rigtigt indført i dåbsprotokollen som døbt 23.07.1756, men begravelsesprotokollen afslører, at han døde 3 år gammel og blev begravet 30.08.1759.

Det var hans broder Georg Christian Wilhelm Haas, der i 1769 blev optaget på Kunstakademiet. Han var da 18 år gammel, idet han var født i Hamborg i 1751. Hans far Jonas Haas var født i Nürnberg 1720 og var uddannet der som kobberstikker. Ca. 1745 kom han til Hamborg, nærmere bestemt til hofkobberstikker hos hertug af Holsten-Gottorp Johan *Christian Fritsch* (1695-1769) og ægtede Fritschs datter Anna Rosine.

J. C. Fritsch, dennes sønner og svigersønnen udfoldede en stor virksomhed som kobberstikkere med kunder i Tyskland, Nederlandene, Sverige og Danmark. De stak et portræt af Ludvig Holberg allerede 1731.

En af sønnerne flyttede til Amsterdam, svigersønnen Jonas Haas flyttede i efteråret 1752 til København med hustruen og deres to sønner Georg Christian Wilhelm Haas og Johan Meno Haas, der således kom til at vokse op i Danmark, hvor de fik deres uddannelse og fandt danske ægtefæller.

Alderen for Georg Christian Wilhelm Haas, 18 år ved optagelsen på Kunstakademiet, stemmer med de normale 6 års læretid, så han kan da være udlært kobberstikker. Det kan være hans svendestykke, der har givet ham adgang til Akademiet. Han fik 1776 Akademiets store guldmedalje og blev professor ved Kunstakademiet i 1810.

Ved folketællingen 1. juli 1787 boede den ugifte, 36-årige kobberstikker Georg Haas i Slippen nr. 208 i Københavns Rosenborg Kvarter (Landsarkivets folketællingsprotokol 14, side 114).

Ifølge vejviseren 1813 boede professor Haas i Kongens Nytorv nr. 271, muligvis en tjenestebolig på Charlottenborg.

Ca. 1788 ægtede han Maria Catharina Erdtmann, der døde ca. 1794. Med hende fik han i København 3 børn, døbt i Sct. Petri Kirke. 1795 ægtede han Johanne Christiane Sønderup, 1769-1835, med hvem han også fik 3 børn, født i København, de to døbt i Trinitatis Kirke, den sidste i Nikolaj Kirke. Der er ved indførsel af dåben for disse seks børn ingen tvivl om faderens identitet.

Professor Haas døde i København 10.05.1817.

Hans bror Jacob Christopher Carl Haas døde allerede i januar 1765, kun 7 år gammel.

Johan *Meno* Haas, 1752-1832, blev født i Hamborg 6. april 1752, 4 måneder før hans forældre flyttede til København. Han blev kobberstikker, kom på Kunstakademiet og vandt 1772-1774 begge Akademiets sølvmedaljer. Han arbejdede nogle år i København og kom 1782 til Paris, hvor han tillige uddannede sig til miniaturemaler. Fra 1786 var han hofkobberstikker og miniaturemaler i Berlin, hvor han blev medlem af kunstakademiet. Han var gift med Birgitte Cathrine Hortulan, en datter af Holberg-skuespilleren Marcus Ulsøe Hortulan fra Vester Hassing præstegård, hvis slægt er behandlet i ACTA Nr. 1, 1992: Hortulan, Ulsøe og Worsøe.

Christian Peter Jonas Haas blev døbt 26.04.1754 i Københavns Sct. Petri Kirke. Også han blev kobberstikker i København og skal være flyttet til broderen i Berlin.

Årsagen til forvekslingen mellem de to brødre kan jeg kun gætte om.

Har storebror, efter at loven om indfødsret kom i 1776, haft behov for at bevise, at han var berettiget til at få embede i Danmark? Optagelsen på Kunstakademiet skete jo 7 år før loven kom, så på det tidspunkt kan det ikke have været aktuelt.

Han fik guldmedaljen samme år, som loven kom. Han havde nu vundet sig et navn som kobberstikker. Hvis det udover den faglige kvalifikation var nødvendigt med en dansk indfødsret for at sikre opnåelsen af guldmedaljen, var det måske fristende for ham at bruge den afdøde lillebrors dåbsattest, såfremt den da var ved hånden.

Eller er forklaringen, at det fælles fornavn Georg (som dog kun var kaldenavn for den ældste af de to brødre) har fået en af eftertidens kunsthistorikere til at begå en fejl, som er gået videre fra værk til værk?

Den forklaring kan nu ikke gælde Kai Flors omtale i *Illustreret Dansk Konversationsleksikon* af:

»Haas, Johan Jacob, dansk-tysk Kobberstikker (1756-1817), Søn af nedennævnte Jonas Haas«.

Men et er personforvekslingen, noget andet er de foretagne vurderinger af forskelle mellem de to kobberstikkeres arbejder, som jo reelt

Haas, Georg, 1751-1817, kobberstikker.
 *formentlig 5.6.1751 i Hamburg, †10.5.1817 i Kbh., begr. smst. (Ass.). Vist døbt Georg Chr. Vilh. H. men synes på et tidl. tidspunkt at have taget navn efter en afdød bror, Joh. Jacob Georg H. (†1759). Forældre: Kobberstikker Jonas H. og Anna Rosine Fritsch. –14.8. 1795 på Bellevue med Johanne Christiane Sønderup, døbt 11.11. 1769 i Kbh., †7.9.1835 smst., datter af skibsskriver Chr. Mathiesen S. og Birgitte Kirstine Jensdatter. *Uddannelse*: Kunstakad. Kbh. 1769-76. elev af J.M. Preisler, lille sølvmed. 1772. st. sølvmed. 1773. st. gulmed. 1776; elev af J.G. Wilhe og N. Delaunay i Paris 1777-83.

Haas, Johann Meno, 1752-1833, kobberstikker.
 *6.4.1752 i Hamburg, †16.10.1833 i Berlin. Forældre: Kobberstikker Jonas H. og Anna Rosine Fritsch. –oktober 1778 i Kbh. med Birgitte Cathrine Hortulan, *ca. 1758. datter af kgl. skuespiller Marcus

Haas, Jonas (1759 kaldet Johan Jürgen), ca. 1720-1775, kobberstikker.
 *ca. 1720 i Nürnberg, †10.4.1775 i Kbh., begr. smst. (Skt. Petri). –i Hamburg med Anna Rosine Fritsch, datter af kobberstikker Joh. Chr. Gottfried F. og NN. *Uddannelse*: Formodentlig kun håndværksmæssigt udd.

Haas, Christian Peter Jonas, 1754-1804-, kobberstikker.
 *12.4.1754 i Kbh., †efter 1804, formentlig i Berlin. Forældre: Kobberstikker Jonas H. og Anna Rosine Fritsch. *Uddannelse*: Kunstakad. Kbh. o. 1773-76.

Haas, Jean Meno, 1786-1857, maler og kobberstikker.
 Døbt 8.2.1786 i Kbh., †22.7.1857 smst., begr. smst. (Ass.). Forældre: Kobberstikker Johann Meno H. og Birgitte Cathrine Hortulan. –25.3.1821 i Kbh. med Anne Marie Charlotte Ahrensen, *19.6. 1796 smst., †24.9.1853 smst., datter af Jens Jørgen A. og Johanne Marie Vestborg.

Slægten Haas er repræsenteret med fem kobberstikkere i den nye Weilbachs tredje bind (4. udg. 1995, s. 65ff.). Leksikonartiklerne er udarbejdet af Peter Nørgaard Larsen, og som det ses, er sammenblandingen nu opdaget. Tilbage står konsekvensen for tilskrivningerne af de mange kobberstik. »Christian« i artiklen om Peter Haas (1754-1804-) er naturligvis en trykfejl for Christian.

kun kan være et udtryk for en håndværksmæssig og kunstnerisk udvikling hos en og samme mand. Man har endda villet gøre vidunderbarnet til den flittigste af de to!

Kobberstiksamlingen på Statens Museum for Kunst har en meget stor samling af kobberstik, udført af Jonas Haas og hans tre sønner, så materialet til en nyvurdering er ved hånden.

I omtale af kobberstik, som Jonas Haas og hans sønner har udført, er der således en sammenblanding: de arbejder, der tilskrives vidunderbarnet, må være udført af en af hans tre nævnte brødre. Dette forhold kunne give anledning til at udskrive en eller to prisopgaver:

»Hvem Stak Hvad? – En Redegørelse for Kobberstikkerne Haas's Produktion i Danmark.« og »Hvem Skyldes Forvekslingen, der skabte Vidunderbarnet Kobberstikkeren Haas 1756-1817?«

En besvarelse kunne passende udgives af Kobberstiksamlingen.

Forfatter og foredragsholder, magister Jørgen Wangel er formand for Slægtshistorisk Forening Sønderjylland og udgiver af de slægtshistoriske skrifter ACTA (ISSN-0907-3086). Han har i ACTA Nr. 3, 1994, skildret de fire første generationer af tobaksspinder Hans Jørgen Wengels slægt: et ægteskab med 9 kontrahenter fra 1684-1826 og med efterkommere i 20 lande verden over. Tobaksspinderens søn, kirurgen Niels Adolph Wangel, 1783-1862, var gift med kobberstikker Jonas Haas's sønneatter Henriette Amalie Haas, 1779-1842, og dennes ene datter var gift med sin mors fætter, Georg Peter Haas, søn af professor Georg Christian Wilhelm Haas. Der er i ACTA Nr. 3 gjort rede for resultaterne af arkivstudier vedrørende slægten Haas.

E. Tang Kristensen og den »omvandrende« døbefont

Af Carsten Katballe

Danmarks største folkemindesamler Evald Tang Kristensen (1843-1929) havde sin barndom i Brandstrup, hvor hans stedfader H. P. Schuster var lærer. Det var en ret trist barndom, idet stedfaderen var hård og uforstående over for ham; en ting han aldrig glemte, og det har måske været grund til det til tider kantede væsen, som var karakteristisk for E. Tang Kristensen. Den 10. juli 1853 slog lynet ned i Vindum Kirkes tårn og ødelagde en del af tårnet, hvilket E. Tang Kristensen så fra John Andersens gård i Brandstrup. Fra denne min tipoldefars gård, kom den jordlod, hvorpå Brandstrup Kirke blev opført.

Senere var E. Tang Kristensen selv lærer i Brandstrup nogle år og tillige kirkesanger ved Brandstrup Kirke, hvilket han ikke modtog noget vederlag for. I julen 1867 var E. Tang Kristensen på besøg i hjemmet i Brandstrup, og hans mor sagde, at hun syntes, han skulle gå over at besøge en gammel kone, der kendte nogle gamle viser. Det blev hans debut som folkemindesamler, som kom til at betyde, at han opgav sin lærergerning og til sin død i 1929 vandrede Danmark tyndt for at samle folkeminder fra gamle folk og dermed blev den største indsamler af folkeminder, vi nogensinde har haft.

Faldborg kirke blev nedbrudt i 1655, mens kirkens fontekrumme i granit blev bevaret, og står nu i haven ved Viborg Stiftsmuseum

I 1897 købte han en byggeplads i Mølholm ved Vejle, hvor han opførte en efter datidens forhold stor villa, som han gav navnet »Mindebo«, og boede der til sin død i 1929.

Den gamle døbekumme af granit fra Faldborg Kirke lå et eller andet sted i Brandstrup, underdelen var blevet brugt som det nederste af et gravmæle på Højbjerg Kirkegård.

E. Tang Kristensen ytrede ønske om at få den, og fordi han havde sunget gratis i Brandstrup Kirke, forærede menigheden ham kummen, og han fik den ført til sit hjem »Mindebo«, hvor den i mange år stod i hans have.

E. Tang Kristensens yngste søn, vicedadsbibliotekar Johs. E. Tang Kristensen (1906-1994), fik efter faderens død ført kummen til sit hjem i Nr. Sundby ved Aalborg, hvor den stod i hans have i mange år.

Endnu en gang skulle kummen dog komme på rejse, og det var hjem til Viborg stift, hvor den var kommet fra. For få år siden forærede Johs. E. Tang Kristensen kummen til Viborg Stiftsmuseum, hvor den i dag kan ses i haven ved museet.

Så er den da atter tilbage i det stift, hvor den var i mange år. Af minder om Faldborg Kirke er der i dag en rundbue af sten tæt ved Rødkærnsbro på vejen mod Viborg, hvor følgende ord er indhugget. »Faldborg Kirke nedbrudt 1655. Herrens ord bliver evindeligt«.

Lokalhistorisk efterskrift

Faldborg og Vindum Kirker i Midtjylland ved Viborg var bygget omtrent i samme periode omkring 1150-1200 og hørte begge under herregården Vindum Overgaard. Vindum Kirke står der stadig med sit løgformede spir lige op ad Vindum Overgaard og syner smukt i landskabet. Anderledes gik det med Faldborg Kirke. Da Anders Bille i 1648 overtog Vindum Overgaard var kirken ved at være meget forfalden, og han besluttede at lade den nedbryde, hvilket skete i 1655. Materialerne blev spredt i sognet, noget blev brugt på forskellige gårde til sokler og lignende. Dog er der i dag et synligt minde i Brandstrup Kirke, som blev opført 1870 på initiativ af daværende sognepræst Julius Lassen, som har skrevet salmen »O Gudskelov det hjemad går«. Det er et brudstykke af en såkaldt tympanon (feltet over døren, dørøverligger), den er romansk og forestiller 2 løver, der tilbeder korset. En del af stenene blev brugt til en nybygning af Vindum Overgaard; ligeledes siges det, at nogle sten er brugt til våbenhuset ved Vindum Kirke. Efter sigende er det nedrivningen af Faldborg Kirke, der er skyld i, at rigsmarsk Anders Bille spørger på gården. Han kommer kørende med firspand, og turen går over trætoppene, så det knager, og det hænder, at døren til hestestalden bliver revet op midt om natten.

Danske og norske studerende ved universitetet i Halle 1692-1741

Af Vello Helk

Universitetet i Halle spillede en betydelig rolle for studerende fra det danske monarki, især i første halvdel af det 18. årh. Da var denne pietismens højborg det bedst besøgte universitet i Tyskland. Tilstrømningen fra Danmark blev begunstiget af de mange rejsestipendier, Christian 6. fra 1736 til sin død 1746 uddelte til studier ved netop dette universitet.

I lang tid har vi været henvist til at benytte L. Daaes uddrag for tiden 1692-1744 af den dengang utrykte universitetsmatrikel (Kirkehistoriske Samlinger, 4. Rk. IV. Bd., 1895-97, s. 126-132), senere suppleret med tillæg af Th. O. Achelis om norske studenter 1691-1775 (Norsk Slektshistorisk Tidsskrift 1931, s. 237-239).

I 1960 påbegyndtes en publicering af universitetsmatriklen omfattende tiden 1692-1730, og i 1994 kom der en fortsættelse til 1741. (Matrikel der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Bd 1. 1690-1730, bearb. von Fritz Juntke, unter Mitwirkung von Franz Zimmermann. Halle 1960; Bd.2. 1730-41, bearb. v. Charlotte Lydia Preuss. Halle 1994 (Arbeiten aus der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle a.d. Saale, Bd. 2, 40)).

Disse udgaver omfatter foruden immatrikulerede indskrevne i adelsmatriklen også oplysninger om gratis indskrivning og eventuel senere virke som informator ved stiftelsen. Flere studenter underviste nemlig ved de forskellige skoler under den Franckeske stiftelse. Således fik disse skoler de nødvendige lærere, der til gengæld nød fri kost og logi. Matriklen indeholder også tilføjelser om »Freitischler«, med fribord i stiftelsen.

I min matrikel over studerende i udlandet (»Dansk-norske studierejser 1660-1813« II, 1991) er indtil 1730 benyttet den trykte matrikeludgave, derefter Daaes og Achelis' uddrag. Da disse er mangelfulde og behæftet med fejl, følger nedenfor et uddrag af den trykte del af matriklen, som for perioden 1730-1741 tillige indeholder supplerende oplysninger til ovennævnte bog, hvortil henvises i parentes, når det ikke drejer sig om nye oplysninger. For klarhedens skyld skilles efternavn og nationalitetsbetegnelse altid med komma.

De hidtil kendte uddrag har vist sig at være yderst mangelfulde. Såle-

des er der i tiden 1731-40 fundet 15 oversete immatrikulationer i Halle (afmærket med * ved henvisningen til ovennævnte bog). Dette betyder, at besøget i Halle i dette tiår næsten kommer op på siden af Jena (hhv. 39 og 40), således at disse to universiteter indtager en ubestridt førerposition i denne periode. Tilvæksten er især mærkbar i årene 1737-38, hvor de tidligere 8 navne nu bliver til 22; de tidligere oversete kongelige stipendiater dukker op. De flestes studier i Halle er dog bekræftet af andre kilder (rejsepass, stambøger osv.). Blandt dem er også tre nye navne, nemlig Christian Modum (1737), Jørgen Hatting Toxsværd (1738) og Immanuel Conrad Ludvig Schmalz (1738). Sidstnævnte er dog født i Rendsburg, som også er anført som hans hjemsted ved immatrikulationen, men da han har gået i Frederiksborg skole, får han denne herkomstbetegnelse ved sit virke som informator i Halle.

Blandt de indskrevne i denne periode er Friedrich Christian Juncker, født i København i maj 1730 som søn af lægen Johann Juncker, professor i Halle, tilkaldt under Frederik 4.s sygdom. Efter kongens død samme år vendte familien tilbage til Halle, hvor sønnen allerede i maj 1731, kun et år gammel, blev indskrevet som medicinstudent – med nationalitetsbetegnelsen »Hallensis«. Da han i 1749 på sin 19-års fødselsdag erhvervede doktorgraden i medicin, betegnes han imidlertid efter fødelandet som »Danus«, ligesom ved hans indskrivning i Frankfurt a.d.O. året efter.

Kun få studenter fra Danmark-Norge gjorde sig ufordelagtigt bemærket. Det er overraskende at møde Matthias Bagger fra Kristiansand i Halle, indskrevet i 1708 som filosofistuderende. Han var under påvirkning af præster ved det franske gesandtskab i København gået over til katolicismen og havde opholdt sig tre år ved jesuiterkollegiet i Strasbourg. Efter hjemkomsten tog han 1706 baccalaureus-graden i København, men blev kort efter anklaget for at have forsøgt at forføre sine medstudenter til papismen. Han flygtede fra anklagen og flakkede rundt i Europa – har altså også været i Halle. (Helk I,283). Den eneste bortviste dansker er Peter Enevold Braes, indskrevet 1723, relegeret 1725 for stedse. Det var lykkedes ham at flygte fra sin gæld i Wittenberg, hvor han udgav sig for adelsmand. (Helk I,147).

Det må dog tilføjes, at matrikeludgaven mangler et navn, som findes i uddrag (Joh. Fridericus a Arnoldt, Nob. Danus, imm. 18.10.1738). Her er tale om en forglemmelse fra udgiverens side. Der er desuden konstateret enkelte læsefejl (fx »Sekel« i stedet for »Pekel«, »Rüsbrich« i stedet for »Riisbrich«).

Muligvis har også lensgreve Hans Schack besøgt Halle og har hørt forelæsninger hos Christian Thomasius, dog før universitetets grund-

læggelse. I matrikeludgaven noteres: »der Graf (de Schack) sine inscriptione zur Zeit Thomasii«. Christian Thomasius holdt fra 1690 i Halle juridiske forelæsninger og øvelser. Denne notits går på tiden 1690-92, hvilket stemmer med Hans Schacks udenlandsrejse: han fik rejsepas 25.5.1692 (Helk 232).

De hidtidige uddrag har også adskillige dateringsfejl, de fleste dog inden for samme år, bortset fra Fr. Christian Sevel, der i Daaes uddrag anføres under 21.10.1701, men først kom i efteråret 1743, og Antonius Teutoman, der ikke kom 1707, men allerede 1701. Der er desuden et par fremmede med, således under 16.10.1739 Nicolai Janisch, Viburgensis, der kommer fra Finland, og under 25.10.1740 Joh. Conradus Barclai, Ripa-Frisius, der er fra Friesland.

- 1692 30. jan. Joh. Henr. Steitz, Hafn. Danus [sml. ndf. 1700 21.10.-Helk 254].
- 1694 13. nov. Joh. Gottfr. Calenus, Holstepontan. [Helk 91].
- 1695 28. jan. Wilh. Tonsberg, Braga-Nortw. [Helk 266].
14. okt. Bertram de Schack, Baro Danus [Helk 232].
- 1697 15. sept. Christian Fridr.v. Knuth, Megapolit. [*Helk 167].
- 1700 21. okt. Joannes Henricus. Steyten, Haunia Danus (Freitischler) [antagelig identisk med 1692 30. jan. Helk 254].
- 1701 9. juli Dietericus Coortzen, Cimbri Danus, theol. [Helk 97].
4. aug. Antonius Teutomann, Coronaeburgo Danus [Helk 261].
10. okt. Ulderichus Mese, Hafn. [Helk 192].
10. okt. Christophorus Mese, Hafn. [Helk 192].
- 1702 2. maj Petrus Matthisen, Foerensis Danus [Helk 190].
- 1703 19. apr. Charles de Kruse, Eques Dan. [Helk 171].
- 1704 12. juni Carolus Bredingius, Haffniensis (Freitischler, sikkert identisk med Karl Breckling, Haffnia, modtaget 10. sept. 1704, afgået marts 1706) [Helk 83].
16. juni Christianus de Stöcken, Eques Dan., jur. [Helk 258].

- 1705 1. apr. Christianus Krogius, Norwegus [Helk 170].
 18. dec. Albertus Fogh [Helk 112].
 18. dec. Othe Christopher Kragh [Helk 169].
 18. dec. Eric Kragh, Liber Baro [Helk 169].
- 1706 31. maj Christianus Fogh, Hafniensis, jur. [Helk 112].
 10. aug. Dietericus Seckman, Christiania-Norv., jur. [Helk 242].
 4. sept. Andreas Lachmann, Christiania Norwegus, jur. [Helk 173].
 6. sept. Conrad Schultz, Hafniensis, jur. [*Helk 239].
 3. okt. Christian Fridericus de Haxthausen, Baro Hafn. Danus, jur. (1705 i Franckeske stiftelsers pædagogium) [Helk 136].
 8. okt. Petrus Christiani Heldt, Hafnia Danus, jur. [Helk 139].
- 1707 19. juli Janus Matthæus Bering (f. Viborg 1679, Freitischler) [Helk 71].
- 1708 27. nov. Mathias Bagger, Christiansando Norwegus, philos. [Helk 63].
- 1709 aug. Nicolaus Gregorii, Hafniensis Danus, jur. [Helk 126].
- 1710 2. sept. Carl von Brand, Copenh. Danus [Helk 82].
- 1713 24. juli Fridericus von der Maase, Eques Danus [Helk 202].
 19. aug. Sanderus Hammelovius, Hafniensis, jur. [Helk 131].
 19. aug. Petrus Resenius, Hafniensis, jur. [Helk 222].
 14. okt. Christian von der Maase, Eques Danus [Helk 202].
- 1714 29. aug. Jacob Bircherodius, Danus, jur. [Helk 75].
 13. okt. Johannes Jespersen, Jutlandus, jur. [Helk 158].
- 1715 29. apr. Severinus Wedel, Ripensis Cimber, theol. [Helk 272].
 31. maj Nicolaus Stubæus, ex Seelandia Danus, jur. [Helk 258].
 17. juni Uldericus Philippus Prescher, Hafnia Danus, jur. [Helk 216].
- 1716 15. juni Johannes Frawen, Thrundheimensis Norvagus, theol. ex acad. Hafniensi [Helk 114].
 31. okt. Christianus Bagger, Hafnia Danus, jur. [Helk 62].

- 1717 11. jan. Christoph Ulrich von Lützwow, Lalandia-Danus, jur. [Helk 186].
 4. febr. Christianus Fridericus Scheelius, Hafnia Danus, jur. [Helk 247].
 19. maj Nicolaus Wedel, Cimber, theol. (Freitischler) [Helk 272].
 9. aug. Sti Tönsberg de Schöller, Nidrosiens. Norveg., jur. [Helk 242].
 9. aug. Johannes Seidelin, Hafniensis, jur. [Helk 245].
 19. aug. J. Könemann, Hafniensis, jur. [Helk 172].
 6. nov. Laurentius Kreyer, Hafniensis, jur. [Helk 170].
- 1718 15. jan. Nicolaj de Jespersonius, Danus, jur. [Helk 159].
 25. maj Janus Thanck, Hafnia Danus, jur. [Helk 260].
 29. juli Thomas Johannis Hammond, Nidrosia Norvegus, theol. [Helk 132].
 29. juli Andreas Gerhardi Bonsach, Nidrosia Norvegus, theol. [Helk 79].
 16. sept. Andreas Jacobson Buk, Coldinga-Cimber, theol. (Freitischler) [Helk 87].
 10. okt. Johannes Berndropius, Hafniensis, theol. [Helk 72].
 dec. Thomas Clitovius, Ringopoli Cimbrorum, theol. (Freitischler) [Helk 94 f.].
- 1719 17. nov. Fridericus Arends, Drontheimensis Norvegus, theol. [Helk 60].
- 1720 8. maj Joannes Braunemann, Christianiensis Norvegus, jur. [Helk 83].
 3. sept. Severinus Wartberg, Hauniens., math. [Helk 272].
 19. okt. Andreas Graah, Danus, jur. [Helk 127].
- 1721 11. aug. Christianus Fossius, Danus [Helk 113].
 24. nov. F. C. von Gram, Hafniens., jur. [Helk 124].
 24. nov. C. v. Scheel, Hafniens., jur. [Helk 234].
- (ca. 1722) Ivarus von Holck, Lib. Baro Danus [Helk 147].
 Magnus Holck, Lib. Baro Danus [Helk 147].
- 1722 13. maj Paulus Boson, Neoburgo Danus, jur. [Helk 80].
 5. dec. Andr. Höiels, Danus, med. [Helk 155].

- 1723 2. apr. Petrus Petri Lyche, Norwegensis, theol. [Helk 185].
 13. okt. Peter Enevold Braes, Dano Aalborg., math. (27.6. 1725 in perpet. rel. Coeckenhalla) [Helk 82].
 1. nov. Magnus de Rosenkrantz, Eqves Danicus, jur. [Helk 227].
 1. nov. Ottho Thott, Eques Danus, jur. [Helk 263].
- 1724 23. apr. Johann Harder, Hafnia Danus, theol. (Freitischler) [Helk 133].
 18. okt. Marcus Fogh, nob. Fiona Danus, theol. [Helk 112].
 29. dec. Paulus Winther, Danus Aalborgensis, theol. [Helk 280].
- 1725 4. maj Wilhelm von Hof, nob. Norwegia, jur. [Helk 144].
 4. maj Johannes Georgius von Hof, nob. Norwegia, theol. [Helk 144]
 2. okt. Petrus Dorschaeus, Hafnia Danus, philol. [Helk 101].
 25. okt. David Henricus Schioth, Dronthemia-Norwegus, ex academia Hafniensi, philolog. et philosoph. [Helk 235].
- 1726 17. maj Richardus Flor, Föhra Danus, med. [Helk 112].
 12. sept. Johannes Balthazar Höserich, Hafnia, jur. [Helk 154].
 4. okt. Thomas Clitovius, Danus, theol., academicus Hafniensis et Rostochiensis 10 annorum [Helk 94 f.].
- 1728 10. juni Canutus de Bille, Nob. Danus Cimber, jur. [Helk 74].
 10. juni Henricus de Bille, Nob. Danus Cimber, jur. [Helk 74].
 10. juni Christianus de Bille, Nob. Danus Cimber, jur. [Helk 74].
 10. juni Ansgarius Anchersen, Cimbri Danus, med. cand. & philosoph. Baccal. [Helk 57].
 10. juni Joh. Petrus Anchersen, Cimbri Danus, phil. mag. [Helk 57].
 30. sept. Peter Otto Rosenörn, Danus, jur. [Helk 228].
 7. okt. Fridericus de Arenstorff, Jutha Danus, jur. [Helk 60].
 7. okt. Andreas de Arenstorff, Jutha Danus, jur. [Helk 60].
- 1729 16. apr. Petrus Michael Huulbech, Havniensis Danus, jur. [Helk 153].
 10. aug. Johannes Piper, Randerensia Jutlandus, med. [Helk 212].

18. aug. Olaus Klarschovius, Bogonia Fionus, theol.(f. 1704, in-
formator 1730-31) [Helk 165].
- 1730 6. jan. Ludovicus Müller, Danus, theol. [Helk 199].
28. apr. Ferdinandus Carolus de Bigen, Koega Danus, jur.
[Helk 73].
17. juli Paul Christian a Braunman, Norvagus, jur. [Helk 83].
20. okt. Carolus Adolphus Fabritius, Hafniensis, jur. [*Helk
108].
- 1731 16. apr. Andreas Agerbech, Laurwigo-Norvag., theol., gratis
[Helk 56].
23. apr. Augustus Henrichsen, Hafniensis, theol. [Helk 141].
26. apr. Henricus Angell, Norvago-Nidros., theol. [Helk 58].
26. apr. Johannes Höyer, Norvago-Nidrosiensis, theol. [Helk
155].
16. maj Fridericus Christianus Juncker, Hallensis; dr.med.
13.5.1749 (Danus) [*Helk 162].
4. okt. Nicolaus Borries, Hafn. Danus, med. [Helk 80].
31. okt. Paulus Curtius, Haffniensis Danus, med. [Helk 98].
- 1732 13. maj Johann Ernst Tegder, Jutia-Danus, theol. [Helk 261].
9. juli Matthias Wormio-Seerupius, Hafnio-Danus, theol.
[Helk 243].
22. okt. Jacobus Franciscus ab Aderkas, Danus, jur. [Helk 55].
- 1733 1. sept Janus Japeti Thauer, Norvego-Danus, theol., gratis
[Helk 260].
21. nov. Broderus Rüsbrich, Insula Fion. Danus, theol., gratis
[Helk 225: Riisbrich].
- 1734 6. maj Adolphus Gotthardus Carstens, Hafnia Danus, jur.
[Helk 91].
2. okt. Janus Hardevicus Haugen, Hauniensis Danus, theol.,
gratis; informator 1734-38 [Helk 135].
15. okt. Fridericus Carstens, Hafniensis, jur. [Helk 91].
15. okt. Ludovicus Christianus ab Oertz, Danus, jur. [Helk 286].
- 1735 1. okt. Franciscus Mygind, Danus, med., gratis [Helk 197].
4. okt. Friderich von Klingenberg, Jutho-Danus, jur. [Helk 166].
10. okt. Georg Friderich Holstein, Eques Danus, jur. [Helk 149].

- 1736 1. okt. Sigwardus Bastius, Hauniensis Danus, theol., gratis [Helk 67].
18. okt. Joh. Fridericus a Arnoldt, Nob. Danus, jur. [Helk 60: mangler i den trykte matrikel, ifølge udgiveren overset, fordi adelsmatriklen er gået tabt, men navnet forekommer i et register].
- 1737 1. apr. Marcus Heerfordt Sekel, Helsingora Danus, med. [*Helk 210: Pekel].
2. maj Miltherus Andreae filius, Cimbri Danus, theol. [*Helk 58]
2. maj Isaacus Andreas Cold, Fridericohalda-Norvegus, jur. [Helk 95].
2. maj Petrus Henricus Cold, Fridericohalda-Norvegus, theol. [Helk 95].
2. maj Georgius Leth, Seelando-Danus, theol. [*Helk 178].
9. juli Christianus Modum, Hafniensis, theol., gratis [*mgl. hos Helk, tilføjes: København 1736 11/12, 20 år, priv.].
30. sept. Nicolaus Moss, Danus, jur. [*Helk 195].
31. okt. Knud Gregorius Klauman, Danus, jur. [Helk 165].
- 1738 2. apr. Christian de Lauterup, Helsingörens, jur. [*Helk 175 f.].
2. apr. Friederich de Lauterup, Helsingörens, jur. [*Helk 176].
1. maj Jacobus Fredericus Hess, Hafniensis, theol., halvgratis [*Helk 142].
5. maj Carl von der Osten, Danus, jur. [*Helk 208].
13. okt. Johan Ottho Bang, Fridericiburgo-Danus, theol. [Helk 64].
13. okt. Christopher Bildsøe, Laalandia-Danus, theol. [Helk 74].
21. okt. Johannes Clod, Helsingora Danus, theol.; informator 1739-41 [Helk 95].
21. okt. Arndt Falencamp, ex Saellandia Danus, theol.; informator 1739-41 [Helk 109].
21. okt. Thomas Benedictus Meyer, Hafnia Danus, theol. [*Helk 192].
21. okt. Immanuel Conrad Ludvig Schmalz, Rensburgo-Holsatus, theol.; informator 1740-41 (Fridericoburgensis Danus) [*mgl. hos Helk, tilføjes: (1720-82), pr. Vissenbjerg].

- F.: regimentsfeltkærer i Rendsburg. – København 1737 31/7, 17 år (Frederiksborg), cand. theol. 1749 9/2].
21. okt. Niels Stub, Hafnia Danus, theol.; informator 1740-41 [*Helk 258].
21. okt. Ericus Colstrup, Tonsberga Norvagus, theol.; informator 1739-41 [*Helk 96].
21. okt. Georgius Hattingius Toxwerth, Arhuso-Danus, theol.; informator 1740-41 [*mgl. hos Helk: Jørgen Hatting Toxværd (1720-64), skoleholder i København. F.: kapellan i Århus Hans Frandsen T. (d. 1751). – København 1738 31/7 (Frederiksborg), rejsepas 1738 19/9 (t. tyske universiteter, Pat. 1738, 725), Kbh. bacc. 1742 23/6, cand.theol. 1744].
21. okt. Johannes Wolffius, Hafnia Danus, theol.; informator 1740 [*Helk 282, kan også være identisk med Johannes Wulffius, Kbh. 1737 31/7, 19 år, fra Vordingborg skole].
- 1739 28. apr. Joannes Christophorus Hersleb, Hafnia Danus, theol., gratis [Helk 142].
22. okt. Mag. Johannes Mossin Lange, Cimb. Danus, theol. [*Helk 174].
- 1740 25. maj Janus Schow, Hafniensis, theol. [Helk 237 f.].
25. maj Johannes Steenlosius, Hafniensis, theol. [*Helk 254].
25. maj Mandrupius Petri Tuxen, Hafniensis, theol. [Helk 268].
25. maj Johann Christian Zahle, Hafniensis, theol. [Helk 284].
30. maj Marcus Clod, Helsingora Danus, theol.; informator 1741 [Helk 95].
18. juli Johannes Aubertin, Hafniensis, theol. [Helk 61].
7. okt. Peter Cappel Hincheldej, Daniae, theol. [Helk 143].
22. okt. Peter von Haven, Othiniono-Danus, theol. [Helk 136].
- 1741 23. marts Fridericus Christianus Conradi, Haffniensis Danus, theol. [Helk 97].
14. apr. Petrus Andreas Aagaard, Hafniensis, theol. [Helk 287].
14. apr. Erasmus Limburger, Hafniensis, jur. [Helk 180].
25. sept. Anthonius Uldaricus Hagerupius, Nidrosia-Norvagus, theol. [Helk 130].
20. nov. Johannes Henricus Offenhausen, Daniae, theol. [Helk 206].

Bøddler, rakkere og natmandsfolk – en lille tilføjelse

Af Tommy P. Christensen

Efter fremkomsten af supplementet i 95:2 til den selektive bibliografi i 94:2 er nedenstående titler dukket op:

Clausen, Kim: Rakkerhuset i Bjørnemosen. Art. i: FRAM. Fra Ringkøbing Amts Museer 1994 (Herning [1995])

Pedersen, Kenno: Blandt bøddler og andet skarnsfolk - i det gamle Helsingør. (Helsingør, 1987).

Anmeldelser

– ved *Lisa Elsbøll*

Kancelliets Brevbøger 1650 – vedrørende Danmarks indre forhold. I uddrag udgivet ved Jens Holmgaard af Rigsarkivet. I kommission hos G. E. C. Gads Forlag. Kbh. 1995. 536 s. Indb. ISBN 87-7497-144-1. Pris: 300,- indtil 31/12 1996, derefter 375,-

For femte gang har Jens Holmgaard med flid og omhu sikret os endnu et bind af Kancelliets Brevbøger, der som bekendt er en kildeudgivelse baseret på Danske Kancellis Registre og Tegnelse i Rigsarkivet. Værket, der påbegyndtes med årene 1551-55 i ét bind er planlagt til at slutte ved enevældens indførelse. På forbillig vis er kildeudgaven udstyret med såvel liste over anvendte forkortelser og ordliste som tre registre: personregister, stedregister og sagregister. Spændende ord og begreber som: svibuer (s. 165), gribsjord (s. 170), »monsterpenge« (s. 258f.), kan i de fleste tilfælde opsøges i ordlisten, der tilmed udgør en samlet ordliste til de fem bind 1646-1650. Her er »monsterpenge« dog ikke medtaget. Som det også gælder for de tidligere bind af Kanc. Brevb. findes her et stort og afvekslende persongalleri, der for eksempel rummer den københavnske kleinsmed Chr. Alckenbrecht (Alchenbrecht), den tidl. sadelmager på Frederiksborg Hans Krause (Krause?), Jahanne (Johanne?) Krøbbel – troldkvinde i Kolding samt told- og acciseinspektørerne Mikkel Langemack og Henrik Tillemand. For slægts- og personalhistorikere på jagt i 1600-årenes kilde materiale er disse bind fortsat uomgængelige. Man fornemmer dog, at det er et stigende problem at rumme det hastigt voksende antal indførsler (1649: ca. 1410 s., 1650: ca. 2150 s.) i de årgangsbind, der har været udgivelsesprincippet siden Jens Holmgaard påtog sig hvervet. »Ved stramning overalt, hvor det er skønnet forsvarligt, er omfanget af det foreliggende bind søgt begrænset« hedder det således i indledningen til dette bind. Forhåbentlig vil de nødvendige begrænsninger heller ikke i de kommende bind ramme personnavnestoffet, da Kancelliets Brevbøger hidtil har fremstået som en for personalhistorien pålidelig indgang til denne gruppe af arkivalisk materiale, omend indførslerne selvfølgelig i sig selv kan være fejlbehæftede. Et forhold udgiveren specielt fremhæver for indførslerne i Sjællandske Tegnelse for 1650, men også har påpeget i forbindelse med de tidligere bind.

Tommy P. Christensen

SAXO Kulturhistorisk Årsbok för Skåneland 1994. Monitor Förlaget, Graagården i Vä, S-291 65 Kristianstad. 160 s. m. s/h ill. Hft. ISSN 0282-2245. Pris i abonnement: 100,- sv. kr. incl. porto.

Forfatteren, redaktør, forlægger, heraldiker og privatforsker i historie, jur.kand. Tor Flensmarck er ikke kun en mand med mange titler: han er også en flittig ildsjæl der brænder for Skånes, Hallands, Blekinges og Bornholms kulturhistorie og heraldik, især middelalderens. Det lille skånske bogforlag udgiver sognekrøniker, slægtsbøger, »hembygd-böcker«, biografier og skønlitteratur ud fra devisen: »Du skriver manus – vi udgiver bogen«.

I 10 år har han på eget forlag udgivet »SAXO Kulturhistorisk Årsbok för Skåneland« og siden 1988 har han udgivet den såkaldte »Skandinavisk Vapenrulla«. Våbenrullen er en registrering af såvel adelige som borgerlige våbener, der føres i de nordiske lande. Fra og

med årsskriftet 94/95 påbegyndte han – sammen med SAXO 1994 – at udgive »Skånelands Medeltid. Egendomar, Släkter, Heraldik, Bomärken«; et topografisk ordnet værk, der dels alfabetisk ordnet efter stednavn, dels alfabetisk efter ejerslægter og andre betydende familier bringer det omfattende navnestof, der er overleveret i det middelalderlige brev- og regestmateriale, og publiceret i kildesamlinger m.v. Sammen med Jan Ranekes »Svenska Medeltidsvapen I-III« skulle Flensmarcks Skånelands Medeltid (FSM) ifølge forfatteren blive en sand guldgrube for dem der beskæftiger sig med gods- og personalhistorie, heraldik og bomærker, stednavneforskning, slægtsforskning og lokalhistorie.

Det første hæfte af FSM, der som nævnt er vedlagt jubilæumshæftet af SAXO (10 årgange, 1985-94), er på 16 sider og i samme format (A5). Det har dog ikke resulteret i en tyndere årbog. Tværtimod fristes man til at sige. På 160 sider bringes 18 bidrag strækkende sig i tid fra Bertil Häggmans artikel »Skåneland, Götaland och frågan om Germanernas nordiska urhem« til Anders Bojs »Danska Brigadens hjältar« samt en besk kommentar fra 1989 af folkeskolelærer Carl-Olof Orsander, der påpeger at slogans som »glasnost« og »perestrojka« og vore holdninger til en stormagt, der har besat og undertrykt landområder langs sine grænser, også burde gælde stormagten Sveriges annektering af Skåne, Halland og Blekinge(!)

Mere karakteristisk stof for SAXO er Lennart Nilssons artikel om »Bomärken i Esphult och Linderöd«, Bror Janssons to Hallands-artikler »Kyrkopatroner i Halland, del 3«, og »Kyrkor i Halland vilka någon gång förstörts genom brand och krig« samt Flensmarcks egen »Vilka var de ...? Om skåneländska medlemmar av Helgeandsorden 1300-1521, del 3«.

Af andre bidrag, som har personalhistorisk interesse kan fremhæves Mats Pettersons »Landsfiskalen, tullnären och comoedianten Johan Berghult – om Sveriges första resande teaterdirektör med ett liv som var »en kedja av laster och odygder«.

Dette, såvel som tidligere numre af SAXO, er således kendetegnet ved både emnemæssigt og fagligt at være en broget buket. Redaktionelt lægger Flensmarck øjensynligt også i SAXO vægt på deisen: Du skriver – vi publicerer. Tvivlsomme antagelser eller vidtløftige skrivelser ledsages evt. af en redaktionel tilføjelse, men ellers er der øjensynlig stor liberalitet ved udøvelsen af den redaktionelle proces. Årbøgerne kan således nok anbefales som god og hyggelig læsning for dem, der har interesse i »de annekterede områder«. For i Flensmarcks SAXO kan der vitterligt læses mange spændende historier; dog skal man erindre sig, at en god historie der kommer på tryk ikke derved bliver mere sand ...

Tommy P. Christensen

Inger Kjær Jansen og beboerne fra Ullerup: Til Ullerup. Landsbyliv og bygningsregistrant. Tårnby Kommunes Lokalhistoriske Samling. Tårnby, 1994. 180 s. ill. i s/h og f. Hft. ISBN: 87-88193-10-1. Pris: 70,-

På øen Amager ved København ligger landsbyen Ullerup. Kendt fra kilderne siden middelalderen og præget af en stille og rolig udvikling gennem århundrederne, dog med nogle få undtagelser. En af disse var hollandske bønderes ankomst i 1521 til St. Magleby, ikke langt fra Ullerup. Hollænderne bragte nye dyrkningsmetoder og egen kultur til den sydlige del af øen. Efter et par hundrede år havde hollandsk kapital og efterkommere spredt sig til de andre byer på Amager. Hermed ændrede Ullerups landbrug sig ganske langsomt fra avl af korn og husdyr til det såkaldte amagerbrug, hvor en væsentlig del af produktionen var de grove grøntsager.

Et dybt indgreb i Ullerups udvikling skete så sent som i 1970. Dette år eksproprierede den danske stat den nordligste del af landsbyen, da Københavns Lufthavn i Kastrup skulle udvides. Hermed blev Ullerup halveret, og befolkningen formindsket med 25%.

Idag er Ullerup stadigvæk en landsby med aktiviteter både på markerne og i staldene. Men det er de få som dyrker jorden – fortrinsvis som frilandsgartneri, og på gårdene er det rideheste som fylder staldene. Opstaldet af de mange piger med heste som hobby, der dyrker ridning i byens indendørs ridehaller eller i de landlige omgivelser. Flertallet af byens ca. 90 indbyggere har job udenfor Ullerup.

Indenfor de sidste 10 år er Ullerup blevet landskendt for sit store kræmmermarked i august måned. Fra nær og fjern kommer hestehandlere, kræmmere og ikke mindst nysgerrige besøgende – det eneste de ikke ser er landsbyen Ullerup. Man bør komme igen en dag udenfor markedstiden.

Arkivar Inger Kjær Jansen fra Tårnby arkiv har sammen med de nuværende beboere skabt bogen om Ullerup, der falder i to forskellige dele. Den første består af en blanding af erindringer fra beboernes barndom, hvilket kan bringe os næsten hundrede år tilbage i tiden, og en tekst som sætter erindringerne ind i en sammenhæng. Denne tekst er formodentlig skrevet af Inger Kjær Jansen. Mange emner bliver behandlet, herunder landsbyfællesskabet, fastelavn, Ullerupbruget, skole og barndom, alderdom og endda et mord! Billedet af et landsbyfællesskab der forsat er aktivt og med dybe rødder i fortiden træder tydeligt frem. Teksterne er illustrerede med både farve- og s/h billeder fra arkiver, private og professionelle. Kort er der også fundet plads til i enkelte tilfælde, men det virker næsten for lokalt selvcentreret når Ullerups placering på øen kun er vist på ét kort – fra 1758 – der er placeret i indledningen af bogens anden del: bygningsregistranten. Et moderne kort, der viste placeringen af både Ullerup og Amager i forhold til København ville have været en udstrakt hånd til folk udenfor øen. Det ville også have været interessant at have fået et lille indblik i, hvordan arkivaren og beboerne havde samarbejdet om Ullerupstoffet. Sidst i bogen under »Erindringer fra ...« står der, at disse erindringer er fremkommet i forbindelse med fem års studiekredse, men at det bragte kun er en mindre del af det indsamlede. Hvem bestemte stoffets vægtning og hvilke idéer havde man med materialet, der kom med i bogen? Det er jo flot arbejde, selvom man savner en overordnet ramme: resten af kommunen, øen Amager, erhvervsudviklingen contra nedlæggelsen af landsbyer – der er dog en verden udenfor Ullerup.

Bogens anden halvdel er en bygningsregistrant over de ejendomme, der er opført før 1890. Forbilledet er Karl-Erik Frandsens bygningsregistrant »Tårnby Landsby« 1989. For de ikke lokalkendte kan det oplyses, at Ullerup ligger – og altid har ligget – i Tårnby kommune. Det er altså en god idé at gøre registreringerne på samme måde som Karl-Erik Frandsen. Det bliver lettere at gå til og evt. sammenligne de to landsbyers udvikling, alle forskelligheder til trods. Registranten bygger på et omfattende kildemateriale bestående af diverse registre, brandtaksations- og brandforsikringsprotokoller, skøde- og pantprotokoller, folketællingslister, kirkebøger m.m. Bygningsbeskrivelserne er fra 1992 og udført af arkitekt Birgit Pedersen fra Tårnby Kommunes Byplanfunktion. Materialet blev indsamlet i forbindelse med en bevarende lokalplan for Ullerup 1989. Selve registranten begynder med en oversigt over Ullerups bygningshistorie og befolkningsudvikling fra ca. 1600. Herefter bringes et kort over Ullerup anno 1989 og den første gård »Raagaard« åbner ballet. For hver gård bringes matrikel nr., brandforsikringsnr., bomærke (hvis det findes), bygningshistorie, bygningsbeskrivelse anno 1992, ejerlister og lister over beboerne ved folketællingerne 1787, 1834, 1890 og 1911. I beboerlisterne oplyses vi om ejeren, evt. ægtefælle, børn, tjenestefolk og andet godtfolk på gården. For alle er medtaget fødested og alder. Ialt 18 gårde er på denne måde beskrevet på bedste vis. En strøtanke – efter at have læst om de 16 ejendomme som blev eksproprieret i 1970 – bliver, om der ikke blandt disse var gårde som burde have været medtaget i bygningsregisteret – post mortem så at sige? Det ville have været naturligt i denne sammenhæng, at netop disse

gårde var blevet beskrevet grundigt, da de trods alt i flere tilfælde havde været en del af Ullerups historie i århundreder.

For en personalhistoriker er Ullerup-bogen en ren fornøjelse. Navne på alle er at finde i et navneregister bag i bogen. Fortællere, og uddrag fra erindringer, nævnes med navn. Ejer- og beboerlister til gårdene findes klart opsat på rette sted. Har man familie fra Amager – Crilles, Pitte eller Trein, fra Sverige (mange af gårdenes tjenestefolk var svenske) – eller sågar i Ullerup er her en hjælpende hånd til at komme videre der ikke kan gives bedre. Der er også kildefortegnelser over både utrykt og trykt materiale. En dejlig, brugbar bog, som også kan takke Ullerup Heste- og Kræmmermarked og Tårnby Kommune for sin udgivelse. Jeg køber en ekstra pølse på Ullerupmarked næste år og håber der snart er penge nok til en ny bog om Ullerup og omegn – f.eks. Kongelunden.

Lisa Elsbøll

Svend Esbech: Ølstykke – til alle tider. Udgivet af Ølstykke Kommune 1994. 127 s. Ill. Hft. ISBN 87-985003-0-9. Bogen kan købes på Ølstykke Bibliotek, Østervej 1A, 3650 Ølstykke. Tlf 42 17 86 00 / Telefax 42 17 48 06. Pris kr. 148,- + forsendelse.

Forfatteren til denne bog er kendt som en lokalhistorisk engageret stadsarkivar i Frederiksberg Kommune, og genstanden for bogen, Ølstykke i Nordsjælland, omfatter efter kommunesammenlægningen i 1970 også halvdelen af nabosognet Jørlunde, som ligeledes er kendt i lokalhistoriske kredse omend af en helt anden grund. Her udgav en landsbylærer i 1878 en lokalhistorie, som blev anmeldt i *Historisk Tidsskrift*, der i disse år var ved at etablere sig som talerør for en voksende gruppe faghistorikere med basis i hovedstaden og med egne professionelle normer. Anmelderen, en senere rigsarkivar, nøjedes ikke med at pege på arbejdets ubestridte, faglige mangler, men fik også anbragt et par nedsættende bemærkninger om tidens mange landsbylærere og bønder, der forsøgte sig som kulturhistorikere, et fænomen han satte i forbindelse med landets almindelige politiske udvikling. Og ikke med urette. I de følgende årtier skulle man nemlig opleve ikke blot landbefolkningens indtog i landets politiske liv, men også etableringen af to gennemslagskraftige historietraditioner, som i praksis har været vanskelige at forene: På den ene side en videnskabelig tradition, symboliseret ved *Historisk Tidsskrift*, og på den anden side en folkeoplysende, båret af gårdmænd, skolelærere, præster og højskolelærere.

Bogen om Ølstykke er på mange måder præget af denne folkeoplysende tradition. Ikke nødvendigvis fordi den er rigt illustreret (bl.a. med udmærkede kort) og skrevet med den veloplagede, som kommer af dyb indforståethed og kærlighed til landsbysamfundet, men mere entydigt i bogens fremstillingsform, emnevalg og afgrænsning i tid.

Bogen er opdelt i afsnit efter gængse rigshistoriske kriterier. Det har den fordel, at de lokale fænomener let kan ses i en rigshistorisk sammenhæng, men der er også ulemper, når bogen som her samtidig er disponeret som en egnsvandring blandt de historiske seværdigheder, og når forandringen i de lokale fænomener ikke er foregået i samme tempo som i rigshistorien. Af fremstillingsmæssige årsager gøres kirken og møllerne således stort set færdige i middelalderafsnittet, selv om beskrivelsen af disse fænomener herved kommer til at række over senere tidsperioder.

Efter at have læst om landskabets tilblivelse, føres vi gennem oldtidens Ølstykke (gravhøje, sagn, vejforløb og andre fortidsminder), gennem middelalderens (kirke og møller), renæssancens (hvorfra der ikke er meget at fortælle) og endelig gennem oplysningstidens, 1800- og 1900-tallets Ølstykke (hvor forandringerne og materialet herom er stadig voksende), inden Ølstykke til alle tider slutter o. 1960.

En konsekvens af bogens disposition er, at gennemgangen af egnens oldtidsminder krydres med beretninger og illustrationer navnlig af 1800-tallets antikvarisk og topografisk interesserede vandrere og præster. Det er fængslende læsning uden synteseforsøg og kildekritiske pegefingre mod traditionen, men man lades på den anden side ikke i tvivl om, hvad der er oldtid, og hvad der er nyere tid. Noget andet er, at Esbech i det følgende middelalderafsnit burde have ajourført sin viden om fæstevæsenet, hvor forskningens standpunkt er, at det først hører senmiddelalderen til. Ved beskrivelsen af udskiftningen o. 1800 skinner den folkeoplysende tradition atter igennem. Husmændenes problemer nævnes ikke, og gennemgangen af de følgende perioder er ikke langt fra at tage form af en kongerække af sognefogeder, lærere og præster. Esbech har sans for disse samfundsstøtters indsats og for deres praktiske problemer, men beskrivelsen bliver lovlig endimensionel, inden vi med den tyske besættelse får sat modsatrettede standpunkter op mod hinanden i et mere dynamisk forløb. Skildringen slutter ved tiden o. 1960, altså før den voldsomme forandring af området fra landsby til omegnskommune, som forfatteren giver disse ord med på vejen i sin indledning:

At være en medlevende del af en by, et sogn eller en egn kan være afhængig af at være født og opvokset på stedet – at blive det er et spørgsmål om at kende stedets historie og udvikling, at indfange dets atmosfære, kunne fornemme sprogets tone og humorens, glædens og alvorens farveskala. På denne måde får vi fælles identitet med vor by og bliver Ølstykkere.

Om bogen kan bidrage hertil vil bl.a. afhænge af, om den form for folkelig historieopfattelse, der ligger bag, kan appellere til de nye befolkningsgrupper i kommunen. En anden mulighed er, at denne historietradition vil forsvinde ligesom indflydelsen hos de sociale grupper, der har båret den.

Jens Henrik Tiemroth

Søllerød i sort og hvidt 1940-1945. Besættelse. Befrielse. Red. Niels Peter Stilling. Udg. af Søllerød Museum 1995, 180 sider, ISBN 87-88792-15-3. Pris 138,- kr.

Når man tager dette billedhæfte i hånden får man straks fornemmelsen af et solidt og grundigt arbejde, og når man læser teksten bestyrkes man heri, da de forskellige forfattere har gjort et godt arbejde for at få et neutralt værk, der dog derved er blevet noget kønsløst.

Der er først et forord af Niels Peter Stilling, der redegør for baggrunden for værkets tilblivelse. Derefter skriver Jens Henrik Tiemroth et kapitel »Omkring 5. maj 1945«. Det er en meget redelig skildring af forholdene helt fra 1940 til 1943, der som før nævnt nærmest må betegnes som kønsløs og utroligt neutral. Han nævner ikke et eneste partinavn, og om den socialdemokratiske statsminister Buhls berygtede antisabotage tale i september 1942 står der blot, at »den danske statsminister i september advarede kraftigt imod de begyndende sabotagehandlinger«. Der er ikke navn eller parti, og man må vel kalde omtalen for en meget mild omskrivning af Buhls opfordring til folk om at angive sabotører til politiet.

J. H. Tiemroth skriver videre om vendepunktet i august 1943, og her er det velgørende at se at modstandsbevægelsens synspunkter endelig i 1995 har sejret. Han skriver nemlig, »at nogle parlamentarikere i maj 1945 søgte at overbevise befolkningen om, at forhandlings- og samarbejdspolitikken i virkeligheden var en del af modstandskampen, eller i alt fald forberedelsen til den«. Derefter tilføjer han, at »i efterkrigsperspektiv kan dette opfattes som ren politisk kynisme«. Det er helt korrekt, men desværre kan det tilføjes, at dette ikke kun blev fastslået i 1945. Den samme kynisme har lektor Søren Mørch vist i 1983, hvor han gentager påstanden i »Den ny danmarkshistorie«.

Peter M. Christensen skriver om »Hverdagen under besættelsen«. Det er alsang og algang, der må stå som noget mærkeligt og uvirkeligt for nutidens danskere. Desuden fortælles om rationeringer og brændselsvanskeligheder, og det er alt sammen illustreret med mange gode amatørfotos og med en omtale af mange pudsige enkeltheder og episoder.

Han omtaler også flygtninge, der skulle til Sverige, og skriver om jødeforfølgelserne i oktober 1943 bl.a., »at de tyske myndigheder i Danmark ikke gik helhjertet ind i aktionen mod jøderne«. Det er ikke korrekt og forekommer mig at være en lidt ejendommelig måde at udlægge begivenhederne på, idet han vel mener, at der også blandt tyskerne var folk, som misbilligede jødeforfølgelserne. Den nævnte generalisering er forkert, for selvfølgelig var der folk af alle kategorier – både de rabiate nazister og de andre. Hvis det er en måde at af-dramatisere forfølgelserne på, er det meget uheldigt.

Endelig fortælles begivenheder fra dagliglivet og om folkestrejken i sommeren 1944. Beretningen forekommer lidt rodet, men Søllerød lå jo også uden for København, så kommunen blev ikke direkte berørt.

I et følgende kapitel har Jørgen Berg fortalt om modstandsbevægelsen og befrielsen, men også her ligger kommunen jo lidt uden for mulighederne for de store begivenheder med sabotager m.v. Der omtales Bopas illegale våbenværksted i Holte, men Holger Danskes nærliggende og større værksted nævnes dog også.

Det største materiale findes naturligt vedr. militærgrupperne, og her nævnes helt korrekt, at de ikke kan benævnes ventegrupper, men derimod grupper, der uddannede sig og i forbindelse hermed deltog i aktioner. Ventegrupperne var de officersgrupper, der blot var organiserede, uddannede og bare ventede til tiden var inde. Det kunne forfatteren godt samtidig have nævnt for at undgå tvivl.

Forfatteren omtaler side 169 Sjællandsledelsens ophold i Holte og nævner, at mange gruppe-medlemmer var uden militær uddannelse. Ja, situationen var dengang som nu. En socialdemokratisk-radikal regering havde i 1930'erne kun givet nogle få unge mulighed for at få en våbenuddannelse, og samtidig havde de også forbudt de frivillige korps. I dag har vi trods alt Hjemmeværnet.

Kapitlet indeholder mange gode detaljer og mange fotos af diverse modstandsfolk. Det er også positivt, at forfatteren vedr. anholdelserne i majdagene 1945 fastslår, at mange arrestationer forårsagede, at man undgik lynchjustits, og at mange af arrestationerne derfor kan betegnes som, at de pågældende kom i en art beskyttelsesarrest. Fra befrielsesdagene noteres også nogle sørgelige ulykker, men alt i alt er det en velformuleret redegørelse med mange spændende fotos fra dengang.

Det næste kapitel om »De uønskede« er skrevet af Jens Bruhn, og han giver en grundig gennemgang af den nazistiske ungdom NSU, organisationen og dens historie samt af medlemmernes uniformer. Iøvrigt omtaler han også side 121-122 en episode, der er en helt korrekt beskrivelse af et lille angreb på NSU-Højskolen på Vejlesøvej, der er kort omtalt på side 74 af Jørgen Berg. Desuden fortæller han om de ungarske styrker i tysk tjeneste og om Hitlerjugend på Henriksholm samt endelig om forholdene for værnemagten under dens retræte efter 5. maj. I kapitlet om Den danske Brigade viser Jens Bruhn mange lokale fotos fra Strandvejen og Kongevejen.

Til sidst er det Jens Henrik Tiemroth, der afslutter med kapitlet »Ny hverdag«, hvor der fortælles om tyske, polske og andre flygtninge.

Bogen slutter med 11 sider navnelister på grupperne fra Holte og Vedbæk. Interessant er det, at listerne dels er så fuldstændige, dels at de også angiver gruppe-medlemmernes erhverv, men desværre ikke deres alder. Det må være en guldgrube for personalhistorisk interesserede.

Alt i alt må man sige, at denne helt upolitiske bog er neutral overfor alle begivenheder, men alligevel giver et ganske godt indtryk af forholdene for den almindelige borger i Søllerød i sort og hvidt. Mest positivt må man sige, er det væld af ellers ukendte fotos fra Søllerød. Kort sagt – den er værd at anskaffe.

Jørgen H. Barfod

Charlotte S. H. Jensen: Røverhistorier. Sagn og Virkelighed. Forlaget Skippershoved. 1994. 180 s. ill. ISBN 87-89224-07-8. Pris kr. 168.

Der har til alle tider stået en vis stråleglans over røvere og banditter. De har fascineret den del af menneskeheden, som levede på den rigtige side af loven. Fascinationen er en blanding af beundring, gysen og frygt samt en »følen sig bedre«-fornemmelse. Denne optagethed af røvermotivet afspejler sig også i litteraturen. Der går en lige linie gennem historien fra de store europæiske røvere Robin Hood, Dick Turpin, Cartouche til de mere hjemlige som Jens Langkniv og Røverne fra Rold. Mange af de danske røverbander er enkeltvis blevet beskrevet i artikler og bøger. Med sin bog »Røverhistorier« sætter Charlotte S. H. Jensen beretningerne og sagnene om danske røvere ind i en større sammenhæng og viser, at mange af historierne er bygget over det samme tema med næsten uendelig mange varianter. Forfatteren har delt sin bog op i to dele, hvor den første er en generel fremstilling af de forskellige vandremotiver ofte med forbindelse bagud til 1700-tallets skrækhistorier. Men røverne bliver også til kød og blod, for bagved sagnene er en virkelighed, som drages frem for læseren fra grundige arkivstudier. I den anden del af bogen præsenteres læseren for en grundig gennemgang af en række farvestrålende røverskæbner.

Med »Røverhistorier« har Charlotte S. H. Jensen skabt en meget læseværdig bog i et letflydende aldrig kedsommeligt sprog. Hele bogen er præget af en professionel grundighed og har et veludbygget noteapparat. En inspirerende bog der belyser et spændende emne.

Birgit Flemming Larsen

Når baner brydes. Et pilotprojekt om 1920'erne til Dansk Kvindebiografisk Leksikon. Redigeret af Adda Hilden og Jytte Larsen, Statsbiblioteket i Århus, 1994, pris 165,- kr. inkl. moms og forsendelsesomkostninger. Henvendelse Statsbiblioteket, Bib/pub-sektionen, Universitetsparken, 8800 Århus C.

Tager man alle fire udgaver af Dansk biografisk leksikon under et, vil man kunne konstatere, at kun 5% af de biograferede personer er kvinder. Kigger man biografierne nøjere efter i sømmene vil man ydermere erfare, at kvinderne gennemgående er biograferet på mændenes præmisser – som hustruer, blåstrømper eller hattedamer. Ikke på deres egne – eller på deres tids, med de hindringer historien har lagt, for at kvinder kunne få en anden identitet end moderskabets. »Der er ingen kønshistorisk bevidsthed i Dansk Biografisk Leksikon« skriver forskningsbibliotekar Jytte Larsen i sin indledningsartikel. Og det er så sandt, som det er sagt.

Argumenterne for ikke bare et kvindebiografisk leksikon – men også for endnu en udgave af Dansk biografisk leksikon, hvor maskuliniteten blev tematiseret – synes således lige for hånden. Med udgivelsen af pilotundersøgelsen *Når baner brydes* har enhver lejlighed til at få dem i hånden, og det er overbevisende, underholdende og engagerende læsning. Efter de indledende dokumenterende afsnit – hvoraf det fremgår, at siden oldtiden har der været en tradition for udgivelse af kvindebiografiske leksika – følger et glimrende essay,

skrevet af historikeren Hanne Rimmen Nielsen, om kvinders karrieremuligheder i 1920'erne. Årtiet er valgt, fordi det i sin samtid oplevedes som mulighedernes årti. Stemmeretten var i hus i 1915, og piger var blevet ligestillet med drenge indenfor det offentlige skolesystem i 1903. I 1919 kom loven om ligeløn til mænd og kvinder i staten – principielt, og i 1921 fik kvinder adgang til offentlig ansættelse på lige vilkår med mændene. Men både i denne artikel og i de efterfølgende artikler om henholdsvis kvinder i statslig tjeneste og kvinder i arbejderbevægelsen konkluderes, at sociale, kulturelle og kønsmæssige barrierer hindrede kvinder i at gøre brug af de nye muligheder. Og at det derfor var så som så med ligestillingen. Der kom flere kvinder ud på arbejdsmarkedet, men udover kontorfacet, så var det de traditionelle kvindefag indenfor hospitals- og undervisningsvæsenet, der trak. I den grad kvinder kom indenfor hos stat og kommuner, besatte de – med enkelte undtagelser – underordnede poster. Det er fra den tid, at fænomenet »Ekstrakontorister« stammer. Denne personalekategori blev indført ved P & T i 1929. Det var kun kvinder, der blev ansat som ekstrakontorist. De fik en kort oplæring, ingen sikkerhed for fast ansættelse, et lille månedligt rådighedsbeløb og 4.- kr. pr. dag, når de blev indkaldt til tjeneste (s. 79). Men jobbet levede op til mange pigers ønske, »om at blive noget på kontor«.

Afslutningsvis bringes fem prøvebiografier samt en fortegnelse over de kvinder, arbejdsgruppen i løbet af projektperioden har fundet burde optages i et kommende Dansk Kvindebiografisk Leksikon. I alt regner man med ca. 2000 biograferede personer.

Det er i de fem prøvebiografier – af henholdsvis kreds-læge Margrete Glud (1877-1957), forfatter og psykiater Jo Jacobsen (1884-1963), forbundsformand Helga Larsen (1884-1947), lærer Hulda Pedersen (1875-1961) og landmand Helga Sehested (1877-1958) at man får mulighed for at danne sig et indtryk af projektets banebrydende karakter. I biografierne tegnes både indlevende, værdige – men ikke konfliktløse – portrætter af disse kvinder og deres virke. Deres valg af kvindelige samlevende fremfor mandlige fremgår åbent og ærligt, og ingen er i tvivl om, at flere af disse kvinder måtte lægge deres feminitet på hylden for at stå distancen. Samtidig med at moderskabet for fleres vedkommende fylder meget i deres sociale og politiske arbejde. Det var et paradoks, det sikkert ikke altid var let at leve med.

De var enere og pionerer, alene af den grund at kvinder i mandefag var en sjældenhed, ligesom de politisk aktive kvinder også kunne tælles på få hænder. Og det gør det både spændende at læse – og skrive om. Men det rejser det spørgsmål, hvordan biografierne vil komme til at se ud, jo længere man kommer op i tid. Hvor det måske ikke i helt samme grad giver mening at skildre kvinder som pionerer, i den forstand at de var de første. Og hvor kvinders vej til samfundets ledende poster heller ikke har formet sig helt så radikalt anderledes end mænds.

Man kan kun håbe, at projektgruppen får magt, som den har agt. Og at dette projektforberedende arbejde munder ud i udarbejdelsen af det planlagte 3-binds leksikon. Indtil da kan bogen anbefales til enhver, der er biografisk interesseret.

Ning de Coninck-Smith

Birgit Kirkebæk: Da de åndssvage blev farlige. En undersøgelse af hvilken betydning den faglige fortolkning af teorier om åndssvage fik for opfattelsen af den åndssvage som person. Eksemplificeret ved udviklingen på de Kellerske Anstalter i perioden 1884-1902. Forlaget SOCPOL, Holte 1993, 400 s. ill. hft., ISBN 87-88868-42-7. Pris: 285 kr.

Birgit Kirkebæk har med sin disputatsafhandling villet undersøge synet på de åndssvage i tiårene op til århundredskiftet; en tid, som efter hendes udsagn har haft stor betydning for den måde, vi idag opfatter de åndssvage. Studiet af synet på de åndssvage er interessant af

flere grunde; dels er det naturligvis i sig selv vigtigt at se på, hvordan de åndssvage behandles, dels har studiet af de anormale i så høj grad været med til at definere det normale.

Kirkebæk har i disputatsen koncentreret sig om den ene af de to store åndssvageanstalter i perioden: de Kellerske Anstalter, som blev regnet for foregangsinstitution på området. Fra midten af 1800-tallet havde familien Keller taget sig af døvstumme-forsorg, og interessen flyttedes efterhånden til de åndssvage. Det var Johan Keller (1830-84), lærer og cand. theol., der stiftede de Kellerske Anstalter. Senere kom også hans bror, sønner og svigerdatter i funktion på anstalterne. Den mest betydningsfulde af dem alle var Christian Keller (1858-1934), og det er også ham, der hos Birgit Kirkebæk er blevet nøglen til studiet af tidens åndssvageforsorg. Med studiet af Christian Kellers virke og udsagn vil Kirkebæk låse op for noget mere alment. Altså en slags biografisk tilgang til videnshistorien. I sådan et projekt er der en svær balancegang at holde mellem helgenbeskrivelsen og den barske beskrivelse af filantropi og videnskab som social kontrol eller kynisk professionspolitik, men denne balancegang lykkes nogenlunde Kirkebæk, selvom vi dog ikke helt får fornemmelse af den stærke entusiasme, som må have drevet åndssvage-lægerne i deres arbejde.

Christian Keller overtog som nyuddannet læge ledelsen af de Kellerske Anstalter og opnåede gennem sit virke efterhånden noget af en heltestatus som de åndssvages beskytter og som en dygtig fagmand. Det blev for en stor del Chr. Keller, der i Danmark kom til at omsætte teorierne om degeneration og senere eugenik (racehygiejne) til praksis i behandlingen af de åndssvage. Det, som dannede baggrund for disse teorier, var den franske sindssygelæge Morels degenerationsteori, Darwins evolutionsteori, genopdagelsen af de Mendelske arvelighedslove og endelig fremskridtstanken indenfor filosofi og samfundsvidenskab.

I centrum for anstalternes arbejde var klassifikationen af de åndssvage. I første række skulle der selvfølgelig skelnes mellem de abnorme og de normale, men derefter gjaldt det om at afgøre, hvor åndssvage de åndssvage var for at kunne tilpasse behandlingen efter det. Klassifikationen var selve begrundelsen for anstalterne; det var nødvendigt at samle mange åndssvage på ét sted for at kunne klassificere og diagnosticere, og samtidig gjorde anstalterne også overvågningen af de åndssvage lettere. Det er ikke målet med bogen at fortælle om livet på anstalterne (selvom Kirkebæk er interesseret i at finde frem til både forældrenes og de indlagtes oplevelse af stedet), men at finde frem til hvilken betydning åndssvagheden er blevet tillagt. Der er to billeder, der har domineret synet på de åndssvage. På den ene side dyrebilledet: den åndssvage som et dyr; ude af stand til at tænke abstrakt eller nære moralske følelser (ligesom det iøvrigt også hævdedes om visse ikke-europæiske folk). På den anden side barnebilledet: den åndssvage som et uskyldigt og i nogen grad udvikleligt barn.

Med eugenikken blev de to billeder vævet sammen med et tredje; den åndssvage som farlig. Før havde den samfundsmæssige belastning ligget i de arbejdsdygtige åndssvage – dvs. de nederste lag i 'abnormhierarkiet', og anstalternes mål havde været at oplære og udsluse de åndssvage i samfundet. I 1890'erne blev det i stedet de bedre fungerende åndssvage, der blev en belastning; de var nemlig kloge nok til at handle umoralsk og til at formere sig. Pga. det, man opfattede som deres umådeholdne formering, anså man antallet af åndssvage for stigende. Nu gjaldt det mere om at opbevare de åndssvage end at oplære dem. Den optimisme, der endnu rådede i 1880'erne i behandlingen af de åndssvage, blev i 1890'erne til pessimisme: man så nu åndssvagheden som et biologisk problem, som man ikke kunne ændre meget på, og vejen for eugeniske tiltag (tvangsterilisering) var dermed banet. Det er dette skifte, der er begrundelsen for bogens titel, som rigtignok er næsten lidt for smart – men det opvejes jo så af den meget lidt smarte undertitel.

Skiftet i retning af biologisk-genetiske forklaringer har klare paralleller til vor egen samtid. Vi er som aldrig før 'vore egne gener' (tænk bare på det humane genomprojekt). Det peger Birgit Kirkebæk da også på i sin efterskrift. Det er således en i høj grad nutidig problematik, Kirkebæk får beskrevet; en god bog om et vigtigt emne, synes jeg. Bogen har en stor detailrigdom – og i nogle af afsnittene også for stor (til gengæld er sammenfatningerne bogen igennem vældig gode). Det har, synes det, i nogen grad været adgangen til egnede kilder, der har været bestemmende for vægtningen i afhandlingen – fx. er de organisatoriske slagsmål om anstalten ret udførligt beskrevet, mens beskrivelsen af behandlingen af de enkelte åndssvage er af mere sporadisk karakter. Kilderne til Birgit Kirkebæks arbejde har været arkiverne fra de Kellerske Anstalter (bl.a. Chr. Kellers rige brevveksling), lægelige fagbøger, lovmaterialer osv. samt interviews med plejepersonale og patienter.

Sigge Mellemegaard

Axel Andersen: Assistens Kirkegård. Fortegnelse over nogle bemærkelsesværdige grave. Assistens Kirkegårds Formidlingscenter. Kbh. 1993. 128 s. m. s/h ill. Hft. ISBN: 87-90031-00-8. Kan købes hos nedenstående forening for kr. 98,- + *Ole Bøgh (red.): Assistensia.* nr. 1 (dec. -93). 1. Årg., nr. 2 (maj -94). 2. Årg. og nr. 3 (jan. -95). 3. Årg. Udgives af Foreningen Assistens Kirkegårds Formidlingscenter og udkommer fire gange årligt. 16 s. pr. nr. m. s/h ill. hft. ISSN: 0908-8059. Pris: 100,- kr. pr. år for medlemmer. Løssalg 50 kr. pr. nr. Kan købes hos Foreningen Assistens Kirkegårds Formidlingscenter, Kapelvej 2, 2200 Kbh. N. Tlf. 3537 1917 + *Flemming Pless og Anne Grethe Uldall (red.): »Sønderrevet som jeg var i mit Indre«.* Udstillingskatalog til »Sønderrevet som jeg var i mit Indre« – en Søren Kierkegaard udstilling, Assistens Kirkegårds Formidlingscenter. Kbh. 1994. 31 s. m. s/h ill. hft. ISBN: 87-90031-05-9. Pris: 15,- kr. Kan købes hos ovenstående forening.

Axel Andersens fortegnelse over mere end 700 af gravstederne på Assistens Kirkegård er en meget inspirerende bog. Ikke i sit udstyr eller sin opsætning, men i sin systematiske gennemgang af henholdsvis gravstederne, kunsterne der skabte mindesmærkerne og de planter der pryder kirkegården.

Forfatteren er hortonom og overgartner i Københavns Begravelsesvæsen, hvilket forklarer den botaniske vinkel på den over 200 år gamle kirkegård på Nørrebro i København. Der bruges minimal plads på kirkegårdens historie. Forfatteren går direkte fra side 7 igang med et »Gravstedsregister« – ordnet efter de 21 afdelinger, kirkegården er inddelt i, og efter gravstedernes numre. Her får man oplyst hvem der ligger begravet hvor, vedkommendes fødsels- og dødsdag, stilling og evt. kunstner for mindesmærket. Efter hvert kirkegårdsafsnit følger et kort, hvorpå gravstedernes numre er markeret. Dansk Biografisk Leksikon er forfatterens hovedkilde til de anførte persondata, hvilket må borge for kvaliteten. Kriteriet for optagelse i gravstedsregisteret kan både være den afdøde persons anseelse eller gravmonumentets kunstneriske værdi. Gravstedsregisteret slutter side 67 og er ind imellem illustreret med mere eller mindre vellykkede s/h billeder af de meget forskellige gravmonumenter.

Gravstedsregisteret følges af et personregister, hvor de samme gravsteder nu er ordnet efter de begravedes efternavn. Her er et rigtig godt redskab for en personalhistoriker. Intet kan være nemmere end at gennemgå listen – forhåbentlig finde det eftersøgte – og herefter slå tilbage på kortet over det afsnit på kirkegården hvor afdøde ligger begravet. Dog skal man selvfølgelig huske, at fortegnelsen ikke omfatter samtlige gravsteder på Assistens Kirkegård.

Efter personregisteret følger et kunstnerregister. Her opføres kunstnerne alfabetisk – på

efternavn med fødsels- og dødsår, nummer på det eller de gravsteder som prydes af deres arbejde, år for udførelsen, og igen navn og nr. på afdøde som opført i gravsteds- og personregistre. Igen en stor hjælp for den personalhistorisk interesserede.

Til sidst kommer så den alfabetiske planteliste. For dem som ikke kender Assistens Kirkegård ved selvsyn kan dette måske undre. Men for mange københavnere har Assistens igennem et par århundreder ikke blot været en kirkegård, men tillige en grøn oase. Et sted for udflugter med frokostkurven, et sted at nyde årtidernes skiften og et sted hvor man lærte fremmede planter at kende. Planterne er ordnet alfabetisk efter det latinske navne, og de gravsteder hvor planten findes er naturligvis nævnt. Herefter følger en alfabetisk liste over de danske plantenaevne, hvor der vises tilbage til nummeret på planten i den latinske planteliste.

Alt i alt er det en ren fornøjelse at bruge bogen. Det er en håndbog til at orientere sig på Assistens Kirkegård og det lever den fint op til med sin systematik og klarhed. Ønsker man derimod at gå dybere ind i kirkegårdens og de begravedes historie, må viden søges andet sted f. eks. i »Assistensia« Foreningen Assistens Kirkegårds Formidlingscenters kvartalsblad.

»Assistensia« udkom første gang december 1993 og har til formål at videregive viden om Assistens Kirkegård og ikke mindst de personer som er begravet på kirkegården eller har bidraget til kirkegårdens udseende. Redaktøren er teaterhistorikeren Ole Bøgh. Det første nummer er rent personalhistorisk med fire artikler om henholdsvis Henriette Hanck (1807-1846), forfatterinde og breveninde med H. C. Andersen, Niels Lorents Petersen (1814-1894), Danmarks første internationalist, Frederik Schwarz (1753-1838), kongelig skuespiller samt en revy-skuespillerinde, Ragnhild Sannom (1896-1953). Fælles for disse fire er, at de er begravet på Assistens Kirkegård, men ellers er de repræsentanter for forskellige tidsaldrer, sociale miljøer og erhverv. Artiklerne fylder et par sider hver med billeder og er letlæst, men samtidig kompetent tekst. Hermed sættes liv og ansigt på et gravsted eller navn knyttet til kirkegården.

I de efterfølgende nr. går man ud over det personalhistoriske og inddrager et af de emner som Formidlingscenteret arbejder med – etisk værksted. Dette og kirkegårdens fremtid behandles bl.a. i nr. 2, maj -94. Det personalhistoriske findes igen i det tredje nummer fra januar 1995. Kapellet på kirkegården er tegnet af J. D. Herholdt (1818-1902) og denne bygnings fremtid som formidlingscenter og udstillingsbygning behandles grundigt. Herudover findes en spændende artikel og tegneserie (!) om mordet på inkassator J. F. Meyer (1827-1890), som ligger begravet på kirkegården. Sidst er der en mere traditionel personalhistorisk artikel om snedkermester F. Oxelberg (1833-1890), som var foregangsmand indenfor maskinsnedkeri.

For den personalhistorisk interesserede er det en god ide at have kendskab til dette lille nye skrift. Det forekommer dog uforholdsmæssigt dyrt i løssalg (50 kr. for ca. 16 sider), men medlemskabet af foreningen er muligt for det dobbelte, og da det også giver adgang til andre aktiviteter på Centret, må den mulighed bestemt foretrækkes.

Til slut skal omtales – ikke anmeldes – udstillingskataloget til Søren Kierkegaard udstillingen 1994 »Sønderrevet som jeg var i mit Indre«. Kataloget er i stort format (A4), flot og skrevet af dygtige Kierkegaardforskere. Artiklernes temaer er altovervejende filosofiske, og til tider indlæg i debatten om Kierkegaards betydning dengang og – ikke mindst – i dag. Der er således ikke en direkte personalhistorisk vinkel i nogen af de fem artikler. Dog er der til sidst i kataloget en kronologisk oversigt over Kierkegaards liv. Den stammer fra F. J. Bille-skov Jansens bog »Kierkegaard« (Rhodos, 1992). Kataloget er en smagsprøve på hvad Assi-

stens Kirkegårds Formidlingscenter formår og det tegner godt. Nu ser personalhistorikerne blot frem til at deres vinkel på historisk stof får samme chance og ressourcer som udstillingen om filosofen Søren Kierkegaard. Der er spændende personer nok på kirkegården, at »grave frem«.

Lisa Elsbøll

Stamtavle vedrørende de successionsberettigede i Den von Schiebell-Arenstorffske familienstiftelse, ved Frants Jørgen Hvass, 75 s., Løgumkloster 1994. Privattryk, ej i boghandelen.

I 1981 udsendte fhv. retsassessor Frants Jørgen Hvass en ajourført udgave af den von Schiebell-Arenstorffske legatstamtavle i en ret primitiv duplikeret udgave, der desværre også var skæmmet af en del skrivfejl. Det er derfor en glæde at konstatere, at den nye udgave dels er rensat for disse og dels fremtræder i et langt pænere tryk, så meget mere, som dette skulle blive den flittige personal- og slægtshistorikers sidste arbejde. Stamtavlen omfatter de fire linjer: Honnens de Lichtenberg, Honnens, Iermiin og Hvass, som alle er forsynet med oversigtstavler, ligesom bogen afsluttes med et fuldstændigt personregister.

Frants Jørgen Hvass var født 1908 i Roskilde, uddannet jurist og en lang årrække retsassessor i Nyborg, men efter pensioneringen flyttede han til Løgumkloster, hvor han for alvor fik tid til at dyrke sin store interesse for slægtshistorie. Ud over den her omtalte stamtavle reviderede og ajourførte han ligeledes familien Hvass stamtavlerne og samlede hos sig det store familiearkiv, som var opbygget gennem flere generationer. I sommeren 1994 oplevede han det sælsomme at kunne læse sin egen nekrolog i aviserne, idet han var blevet forvekslet med en slagtermester af næsten samme navn bosat i Nyborg. Han tog episoden med højt humør og spøjte med den på Snoghøj-kurset, som fandt sted ret kort tid efter, men det blev altså kun til omkring et års respit. Efter hans død er det store familiearkiv blevet overført til Rigsarkivet, hvor det vil udgøre et væsentligt kildemateriale til fremtidige studier over familien Hvass og de deri indgiftede slægter.

Hans H. Worsøe

Erik Haaest: *Frikorpsfolk. Frikorps Danmark på Østfronten 1941-1945. Fortalt af dem, der var med.* Bogan 1995. 407 s. Ill. Hft. ISBN 87-7466-280-5. Pris: 285 kr.

Journalist Erik Haaest har en mangeårig karriere som aktivist og skribent på den yderste højrefløj i dansk politik bag sig. Bl.a. er han forfatter til en trilogi *Frontsvin, Frostknuder og Forræder* med undertitlen »Frikorps Danmark-folk fortæller« fra 1975. Med trilogien – som med den nu udgivne bog – slår han mønt af, at der på den ene side ikke er fremkommet noget videnskabeligt arbejde om den danske indsats på Østfronten, og på den anden at der er en ikke ubetydelig interesse for denne side af besættelsestidshistorien. Hidtil har fagvidenskabelige tidsskrifter ikke anmeldt hans arbejder, hvad han selv givetvis vil opfatte som endnu et eksempel på den officielle historieskrivnings fortællinger og fordrejninger af sider af besættelsestidshistorien. Det er nemlig karakteristisk for hans arbejdsmetode, at han må opfinde et officielt Danmark med faghistoriske tjenere, som bevidst og i magtens interesse betjener sig af fortællinger og fordrejninger, hvis ikke materiale »hemmeligholdes« eller direkte er »bortskaffet« (s. 16). Der er tale om en decideret konspiration i den etablerede historikerverden, hvis vi skal følge Haaest. Med dette scenario på plads præsenterer Haaest sig selv som manden, der vil have sandheden frem, ham der alligevel afslører og opklarer, hvad det drejer sig om. Det er jo sensationelt, hvis ikke det var så forudsigeligt. Massemediernes journalister fodrer os dagligt med den slags tomme kalorier. Imidlertid nævner han i *Frikorpsfolk* ikke, at faghistorikerne ikke har beskæftiget sig med hans egne bøger, for der er også en an-

den interesse, der skal plejes: fagligheden, som han postulerer ved at henvise til rosede anmeldelser af trilogien (s. 16 og omslaget – det drejer sig om avisanmeldelser) og omtaler sin dokumentariske fremgangsmåde: »En forbandet god historie har jeg her at fortælle. Sandheden selvfølgelig, for jeg er journalist, ikke romanskriver« (s. 12).

Hvad kan få læsere til at gå ind på det af Haaest postulerede scenario?: For det første regeringens samarbejdspolitik med tyskerne, som den udmøntede sig i forhold til østfront-hvervningerne, og det påfølgende retsopgør med tilbagevirkende kraft. Her er der tilstrækkeligt med eksempler til at bringe begrebet »retsopgør« i miskredit, ligesom samarbejdspolitikken meget uheldige sider træder tydeligt frem. Og man behøver ikke at være hverken gammel frikorpsmand eller nazist for at mene det. Dette indfanger læsere. Her er noget galt. For det andet: administrationen af arkivadgangsreglerne, hvor der i 1960'erne og 70'erne blev adgang for nogle udvalgte historikere, mens alle andre måtte vente. Det var (og er) med til at fostre nye myter, ikke mindst i kredse der slet intet ved om de almindelige arkivadgangsregler. For det tredje er der den måde en hel del af krigens danske sejrherre har fremstillet sig selv og tiden 1940-45 på. Fremstillingen af »modstandskampen« har i mange værker haft (og har endnu) ren helte-karakter, frihedskæmperne selv er hævet over enhver kritik, også for fremfærden efter befrielsen. Det har ikke kunnet undgå at føre til en modreaktion, der begyndte i taberkredse og siden blev ført videre blandt de højreradikale arvtagere. Uden at knytte an til den tradition kan en senere generation nok se med en anden og kritisk distance på »den nationale modstandskamp«, som ældre faghistorikerne længe har gjort det. Endelig er der som nævnt det faktum, at der endnu i 50-året for befrielsen ikke foreligger en videnskabelig afhandling om frikorpsfolkene og de østfrontfrivillige, der kan tage luften ud af Haaests sandheder.

Frikorpsfolk bygger helt og holdent på trilogien fra 1975, kapitelloverskrifterne er de samme, men der er byttet lidt rundt på dem, lagt lidt til og trukket andet ud. *Frikorpsfolk* er i den forstand ikke en ny bog, og fremkomsten netop i 1995 hænger sammen med en forventet interesse for besættelsestiden i forbindelse med fejringen af 50-året for befrielsen. Hvorfor da beskæftige sig med den nye bog? Er det andet end et genbrugt spekulationsprojekt? Jeg ser i det mindst to grunde til at gøre det: For det første, bogen bygger angiveligt på materiale fra og interviews med 200 frikorpsfolk i 1975. Her kan altså være et dokumentarisk materiale om frikorpsfolkene, som ikke på anden måde kan komme historikeren i hænde. For det andet aftvinger skribenten og genren en vis interesse. Vi har i Danmark kun et fåtal af personer, der driver den form for skribentvirksomhed og med den tendens, der her er tale om. De genfindes i de fleste europæiske lande; en af de mest kendte er måske den engelske historiker David Irving, som gennem årtier har drevet en særlig form for revisionistisk historieskrivning med det formål af miskreditere den allierede krigsindsats under den anden verdenskrig og at rehabilitere Hitler. Det sker på et højere niveau end hos Haaest, bl.a. som regel med anvendelse af hele det videnskabelige apparat, der for den forudsætningsløse læser skal forlene udgivelsen med videnskabelig autoritet, men der er bl.a. udpræget den samme ukritiske anvendelse af samtidige vidner fra 3. eller 4. geled.

Haaest bringer ingen præcise henvisninger til de frikorpsfolk, han har talt med. De fleste af dem forbliver anonyme, andre er i forvejen offentligt kendte. Anonymiteten skal angiveligt beskytte de pågældende og deres familier mod ubehageligheder, men i hvert fald beskytter det Haaest mod at blive kigget i kortene. Der er altså i de færreste tilfælde noget konkret at hente hverken for personalhistorikeren eller besættelsestidsforskeren. Vi må stole på Haaest eller selv foretage de kildestudier, der kan anfægte eller bekræfte hans frikorps historier. Alligevel vil verifikation af hans historier ikke kunne føres til bunds uden adgang til det materiale, han selv har betjent sig af. Her har vi en væsentlig grund til, at historikerne er gået i en bue uden om hans bøger. Materialet rummer de vinkler – historien

set fra de enkelte frikorpsmænd – som vi for det meste ikke vil finde i de statslige arkiver, og som Haaest med den valgte optik betegner som hemmelige og båndlagte. De vinkler ville det i højeste grad være interessant at kunne belyse på baggrund af bredere kildestudier. Hvad enten det drejer sig om breve, postkort, fotos og dagbøger fra østfronten eller senere beretninger. Det kunne fortælle noget om mentaliteten blandt frikorpsfolkene, og hvorfor de valgte at tage af sted. Side 42-46 søges med citatpluk fortalt, hvorfor enkelte meldte sig, men det får vi selvsagt ikke det »udtømmende svar« (!) på, som forfatteren påstår. Hvis Haaest ikke kun vil fortælle, men også tjene »sandheden«, burde han stille i det mindste kopier af sit materiale til rådighed for den videre forskning, hvis ikke overdrage det originale materiale til et offentligt arkiv uden klausuler. Det ville supplere både det materiale, som Karl O. Christiansen indsamlede efter besættelsen og det stof, som overarkivar Sigurd Rambusch fornylig har hjemført fra russiske arkiver, indeholdende oplysninger om tilfangetagne danske frivillige.

Haaest har tydeligvis betjent sig af bl.a. danske nazistiske publikationer, pressen og dele af den foreliggende forskning, bl.a. Henning Poulsens disputats. Men man skal til trilogiens bind 1 og 3 for at finde oversigter over den benyttede litteratur; i *Frikorpsfolk* mangler en sådan. Haaest kolporterer stadig myten om de overvældende tab blandt de østfrontfrivillige; her som til bogens oplysninger i øvrigt tvinges man til kritisk distance. Det er stadig ikke tilstrækkeligt undersøgt. Hvor Haaest ikke selv står for påstandene, lægges de ukommenteret i munden på de »krigens vidner«, han har haft kontakt med. Et karakteristisk eksempel: En kaptajn fra Viborg (Poul Rantzau Engelhardt) citeres for, at general Gørtz skal have holdt en takketale for tyskerne, hvori det åbenlyst blev sagt, at besættelsen den 9. april var aftalt mellem den danske regering og Tyskland (s. 46). Hvad kan Haaest bruge dette og talrige lignende citater til, når det er grundløse påstande, og han alligevel undlader at gøre opmærksom på dette? Han kan dermed nære en opfattelse af konspiration, at der er mere at fortælle, end det officielle Danmark og dets historikere vil have frem. Læseren deler en ny og vigtig indsigt med ham. Det er et fortælleteknisk greb typisk for massemediejournalistik og drengbogsforfattere, men det har også en klar tendens. Gennem sin mosaik af citater fra både anonyme og navngivne vidner (dette er egentligt ligegyldigt) retter han en blanding af udokumenterede angreb på og kritik af den siddende regering, samarbejdspolitikken og retsopgøret. Dette forsøg falder fagligt set til jorden, fordi han ikke får skilt de totalt grundløse påstande fra den berettigede kritik. Det er ikke nok at være mikrofonholder, hvis man vil have »sandheden« og de rigtige historier frem – og mikrofonholder er Haaest naturligvis heller ikke kun. Hans projekt har også en klar aktuel politisk dimension: Et angreb på det nuværende officielle eller etablerede Danmark, der stadig tillader hemmeligholdelse og manipulation. Det er en kritik af et skidt demokratisk system set fra det yderste højre og i samme åndedrag et håndslag til de gamle antikommunistiske, hvis ikke nazistiske, frontkæmpere.

Som bogen foreligger nu, er den ligesom trilogien og *Udyr eller hvad* (1977) mest af interesse som genre og mindre for sit pseudodokumentariske indhold. Den er selvfølgelig uden personregister og rummer heller ingen billedkilder. En god del af de publicerede fotos kendes ikke kun fra Haaests bøger.

John T. Lauridsen

Gråsprængte Herrer. Elleve livsforløb i det tyvende århundrede: Aase Myhr og Rita Naabye. Forlaget Bogan. Lyngø, 1995. 219 s. ill. ISBN 87-7466-259-7. Pris: 224,- kr.

Endnu en erindringsbog har set dagens lys. Elleve herrer alle født i første fjerdedel af vort århundrede har fortalt hver deres historie til de to kvindelige forfattere, som kæder hver

enkelt fortælling sammen med supplerende bemærkninger. De medvirkende kommer fra forskellige samfundslag og har vidt forskellige skæbner. Nogle er anonyme, som den tidligere portør på Frederiksberg Hospital og lagerchefen Jørgen Frisch Lemche; andre er kendte samfundsborgere, som skibsreder Per Henriksen og den tidligere kongelige kok Aksel Larsen. Alle har en spændende historie at fortælle, nemlig historien om deres eget livsforløb. Læseren savner et forord, der forklarer hvorfor netop disse elleve herrer er valgt ud. Det virker lidt som en tilfældighed. Interessen for bogen vil næppe række længe ud end til familie- og vennekredsen til de implicerede.

Birgit Flemming Larsen

Gorm Henrik Rasmussen: Hvo Intet vover. Emil Jennerjahn og hans mor. Forlaget Klim. Århus 1994. 80 s. ill. ISBN 87-7724-438-9. Pris: 98,- kr.

Utallige er de historier der huserede i tredivernes og fyrrernes Aalborg om Jennerjahn og hans mor. Disse to forunderlige mennesker fra en tid, da der var originaler til. I dagens Aalborg er der ikke mange, der endnu kan huske synet af den lange mærkelige mand med det ejendommelige udseende, der traskede rundt i Aalborgs gader fulgt af sin mor, en lille dværgagtig kvinde der næsten lignede en troldkælling. Jennerjahn bar altid rundt på en kuffert fyldt til bristepunktet af gamle køreplaner og rundskuehæfter, ugeblade, bibler og krigsromaner, som venlige mennesker havde foræret ham. Ingen husker længere de mange anekdoter Gud og Hvermand på et tidspunkt kunne fortælle om Jen og Jen, som de hed i folkemunde. Nu har forfatteren Gorm Henrik Rasmussen, der selv er født i Aalborg, trængt ned i alle de mange beretninger, og på baggrund af dem samt ved studier på det lokale arkiv skrevet sin bog »Hvo intet vover«. Alle historierne om den vel nok mest berømte original i Aalborg er blevet skrevet ned, så også eftertiden vil vide hvem Jennerjahn var. Værket giver endvidere et fint lille tidsbillede af datidens Aalborg.

Birgit Flemming Larsen

Carsten Borch: Poul Reichhardt. Folkelig – og helt sig selv. En biografi af Carsten Borch. Holkenfeldt, Kbh. 1995. 192 s. n. s/h ill. Hft. ISBN 87-89906-89-6. Pris: 248,- kr.

I 1985 døde Poul Reichhardt i en alder af 72 år. Han efterlod sig ikke kun en sørgende familie og vennekreds, men også en vemodig »familien Danmark«. Flyttemand Olsen, oprettelten og Ribbjerg-fortolkeren Poul Reichhardt spændte vidt. Flere generationer af danskere er vokset op med ham. Lystspil og familiefilm – ikke mindst Morten Korch-film – gjorde ham folkekær.

Fra 1950 blev han tilknyttet Det kongelige Teater, og her fik han lov til også at udvikle sig i karakterroller. Allerede fra Danmarks TV's tidligste barndom var han med og igennem årene blev dette medie blot endnu en platform, hvorfra hans talenter udfoldede sig, både i alvor og sjov. Men hvem var Poul Reichhardt så egentlig? Carsten Borch forsøger at give et svar, men må konstatere at Poul Reichhardt, som på overfladen virkede åben og ligetil, havde en grænse til det private, som kun meget få fik lov at overskride. Carsten Borch opnår det heller ikke, men vælger at gøre netop det til et karaktertræk ved kunstneren Poul Reichhardt. Det er muligvis nøglen til en forståelse af hans mangesidighed – at det var i Poul Reichhardts helt private lønkammer han fandt styrken til at være folkelig – og sig selv. Hvad vi ikke lærer om mennesket Poul Reichhardt – lærer vi til gengæld om skuespilleren. Han blev født 1913 i Ganløse, men samme år flyttede familien til Nørrebro. Familien bestod af mor Marie, plejebarn af skomager Larsen i Lyngby, faderen Carl, og de forblev kun de tre. Carl Reichhardt var ud af slægter- og væverslægt fra Usserød og Brede.

Slægten var indvandret fra Frankfurt an der Oder i begyndelsen af 1800-tallet, men der er lidt uklarhed omkring slægtsnavnet. Pouls bedstefader, David Reichhardt, troede indtil sin førstefødte søns døb at familien hed Reinhardt. Det blev rettet ved den lejlighed, og slægten hedder herefter helt sikkert Reichhardt. Hvordan Davids tre brødre stavede slægtsnavnet berettes der ikke om.

Carl var oprindelig slagter, men blev med årene studepranger og kommissionær i Købbyen. Opvæksten på Nørrebro skulle blive et af Poul Reichhardt esser i hans karriere som folkelig skuespiller. Nørrebro Teater var hans hjemmebane, hvorimod en mangelfuld almindelig uddannelse af ham selv blev opfattet som et minus i forhold til hans virke på den kongelige skueplads.

Hjemmefra havde han lært ærlighed, høflighed, arbejdsomhed og respekt for sit arbejde uanset hvad det var. Det var også det kunstneren Poul Reichhardt udstrålede – der blev en gensidig respekt mellem ham og publikum. Skuespilkarrieren startede i 1930, og ganske langsomt arbejdede han sig op til stjernestatus. Kvinder var glade for Poul og han for dem, og han nåede at indgå tre ægteskaber. I 1946 blev han viet til kollegaen Lili Lani og dette ægteskab holdt til 1954, hvor de blev skilt. I 1955 blev han gift med svenske Margareta Fahlén, og det holdt indtil 1960, hvor Poul havde mødt Charlotte Ernst, som blev kvinden i hans liv og mor til hans fire børn. Charlotte døde i en al for tidlig alder i 1973, og Poul forblev derefter enkemand resten af livet, dog med forskellige veninder.

Carsten Borch tegner et meget venligt, nærmest beundrende portræt af Poul Reichhardt. Pouls svage sider bliver dog nævnt, såsom glæden ved penge, men også forbruget af dem, nattefester, strenge arbejdskrav til kollegaer og usikkerheden ved ikke at være god nok, specielt på Det kongelige Teater. Alt i alt er dette dog for Carsten Borch en menneskeliggørelse af »helten« Poul Reichhardt. Som bog er biografien let læst, godt illustreret, og ikke mindst listerne bag i bogen over henholdsvis Poul Reichhardts medvirken i teaterforestillinger og i film er gode. Efter dem kommer et personregister over nævnte personer i selve biografien, et træk ved en bog der kan glæde enhver personalhistoriker. Endelig afsluttes bogen med en oversigt over forfatterens skriftlige kilder til biografien. En god idé, da læserne hermed kan kigge ham i kortene, men ikke mindst finde mere læsestof om et emne som må formodes at interessere. For personal- og slægtshistorisk interesserede er Carsten Borchs biografi måske ikke den mest oplagte litteratur. Men har man enten slægtninge som har haft deres færd i de samme miljøer som skuespilleren Poul Reichhardt, eller er man blot vokset op med Poul Reichhardt-filmene er det en hyggelig genopfriskning af fortidens – måske uskyldige – charme. Et ikke uvæsentligt element i den mere folkelige del af den danske kulturarv.

Lisa Elsbøll

Kristof Glamann: Øl og Marmor. Carl Jacobsen på Ny Carlsberg. Billedredaktion og research: Kirsten Glamann. 343 s., ill. Indb. ISBN 87-00-22706-4. Gyldendal, Kbh. 1995. Pris: 288,-.
Din hengivne Jacobsen. Bryggerens breve til sin søn, 1855-70. Udgivet af Kirsten Glamann. 367 s., ill. Indb. ISBN 87-00-22096-5. Gyldendal, Kbh. 1995. Pris: 368,-.

I 1990 udsendte professor Kristof Glamann, som på dette tidspunkt stadig var formand for direktionen for Carlsbergfondet, sin store og grundige biografi om brygger J. C. Jacobsen, Carlsbergs grundlægger. Værket blev overalt modtaget positivt, således også i en anmeldelse her i Personalhistorisk Tidsskrift i 1991. Som naturligt var, byggede en del af denne bog på samme kildemateriale som de nu foreliggende to bøger, nemlig J. C. Jacobsens bevarede breve til sønnen Carl, med deres afspejling af det spændte forhold mellem de to generationer. Bogen fremkaldte et stærkt ønske om også at få Carl Jacobsens modsætnings-

gennem brevene, er J. C. Jacobsens kamp for at forhindre, at Carl Jacobsens ungdomsforelskelse i kusinen Emilie Djørup skulle få lov til at udvikle sig endsiges føre til en ægteskabelig forbindelse. Set fra J. C. Jacobsens side kronedes bestræbelserne med held, idet Emilie omsider gav op og giftede sig til anden side, men selvom Carl senere giftede sig med Ottilie Stegmann og fik 8 børn med hende i et tilsyneladende harmonisk ægteskab, kan der næppe være tvivl om, at Carls personlighed her fik sit afgørende knæk, og at minderne om den knuste ungdomslykke altid blev liggende som en skygge i hans sind og ikke mindst i hans forhold til faderen trods alle forsikringer og sonofre. Hvorledes Carls breve til faderen har været formuleret, kan man kun delvis slutte sig til af J. C. Jacobsens reaktioner på dem, men at det voldsomme temperament undertiden har slået kraftigt igennem, kan der ikke være tvivl om, ellers ville svaret ikke være blevet formuleret, som det f.eks. blev det 6. febr. 1867, hvor Carl trods alt nærmede sig sin 25-års fødselsdag. Det hed her bl.a.:

Jeg kan ikke dølge for Dig, at dit første Svar gjorde et meget uhyggeligt Indtryk paa mig, thi det bar Præget af en intellektuel og moralsk Slaphed hos Dig, som jeg ikke havde ventet at finde i en saadan Grad. Der var neppe Spor af en fornuftig Tanke eller af den mindste Overveielse, men kun Declamation og en urolig Selvtillid. Jeg vidste ikke, hvorledes jeg skulde svare derpaa, uden at blive enten strengt revsende eller raillerende og begge Dele vilde jeg nødig. Det er mig derfor overmaade kjært, at Du i dit sidste Brev, som jeg modtog idag, øiensynligt viser, at Du selv har følt hvor uheldigt dit første Brev var og har skyndt Dig at udslette Indtrykket deraf. Jeg vil derfor see bort fra det første (hvorvel det, at Du har kunnet skrive et saadant Brev er et betegnende Charactertræk) og holde mig til det sidste...

Baggrunden var – naturligvis – forholdet til Emilie Djørup, og J. C. Jacobsens stærke reaktion viser muligvis, hvorfor han valgte at brænde Carls breve: for at beskytte den elskede søns eftermæle.

Som man vil forstå, udgør den nu foreliggende trilogi en samlet helhed, idet bøgerne griber ind i hinanden overalt og supplerer hinanden i det nuancerede billede de tegner af familien Jacobsen med hovedvægten på far-søn forholdet J. C. og Carl Jacobsen. Kristof Glamanns biografi af Carl Jacobsen fører dog også familiens historie, og dermed generationskonflikterne, videre frem og tegner nogle ret så afslørende portrætter af Carls sønner, hvoraf ingen efter sønnen Alfs død magtede at indfri faderens »bedste håb«.

Kristof Glamann definerer selv i sin indledning til »Øl og Marmor« sin opfattelse af personalhistoriens placering og giver hermed – og med hele bogen – et indlæg i den løbende debat om dette tema, således som den bl.a. har afspejlet sig i diskussionen mellem dr. phil. Birgitte Possing og professor Niels Thomsen. Kristof Glamann skriver bl.a.: »Hvor dybt i personsfæren skal man grave? Det er naturligvis en smagssag, men historikere, hvis lav jeg tilhører, vil primært interessere sig for privatlivet i relation til gerningen og dermed til den biograferedes forhold til samfundet, lidt højtideligt plejer man at sige, at historien handler om social relevant menneskelig adfærd i fortiden. Den synsvinkel har jeg fulgt. Det private er afdækket i det mål, jeg har ment det nødvendigt for at forklare og uddybe motivskalaen og temperamentet til bedre forståelse af den biograferedes handlinger.«

Hermed er programmet for bogen om Carl Jacobsen lagt frem, og man skal derfor heller ikke forvente at finde en kronologisk biografi med intime detaljer. Tværtimod er der tale om et stykke moderne samfunds- og erhvervshistorie centreret omkring en bestemt personkreds. Og selvom indholdsfortegnelsen ser kronologisk ud, skal man ikke lade sig narre, for fremstillingen starter med en af de centrale begivenheder i Carl Jacobsens liv: forsoningen med faderen i 1886, hvorefter følger skildringen af den betydningsfulde og stratiøse Grækenlandsekspedition 1887 og J. C. Jacobsens død i Rom samme år. Derfra

føres linien frem til 1902, hvor Carl Jacobsen gav afkald på sin egen virksomhed og oprettede Ny Carlsbergfondet som »forsoningsofferet til tilintetgørelsen af ethvert spor af en gammel disharmoni mellem en fader og en søn«. Først derefter starter den kronologiske fremstilling af Carl Jacobsens levede med hovedvægten lagt på hans kunstinteresse og mæcenvirksomhed. Det er her, Kristof Glamann mener at finde nøglen til den vanskelige og sammensatte personlighed, som Carl Jacobsen var livet igennem. Bogen slutter med »Portræt af en samler«, hvor forfatteren rubricerer Carl Jacobsen ind »i den kategori af samlere, der bruger deres samlerobjekter som stand-ins for dem selv og til at opnå en indre sikkerhed. Kunstværkerne fungerer som skærmbret for selvtvivl og ubearbejdede oplevelser fra de formative år...« Med denne erkendelse har Kristof Glamann ført os et langt skridt videre i forståelsen af det man kunne kalde »Jacobsen problematikken«, men fuldt ud vil man aldrig kunne forstå et andet menneskes tankeverden og følelser. Og dog kan man ikke undgå at blive dybt berørt af det afsluttende Goethe-citat: »Was hat man dir, du armes Kind, getan.«

Her burde anmeldelsen slutte, men da dette skrives til Personalhistorisk Tidsskrift, der også varetager genealogiske interesser, kan jeg ikke undlade at bemærke, at Kristof Glamann ligesom undertegnede, da jeg 1985 reviderede stamtavlen over familien Jacobsen, er blevet stillet overfor spørgsmålet om eventuelle uægteskabelige børn af J. C. Jacobsen. I begge tilfælde nåede man frem til det resultat, at der ikke var belæg for at fæste lid til formodninger af denne karakter. I stamtavlen valgte vi at forbigå sagen i tavshed, hvorimod Kristof Glamann fremdrager Aarhus Stiftstidendes historie fra 1915 om, at skuespilleren Viggo Verner var Carl Jacobsens halvbroder, hvorefter han med en sober og overbevisende argumentation maner den historie i jorden.

Afslutningsvis skal det siges, at det her kun har været muligt at drage enkelte ting frem, men at Kristof Glamanns bog tegner et uhyre levende og spændende billede af ikke mindst den europæiske kunst- og antikvitetsverden på Carl Jacobsens tid og samtidig kaster et klart lys over, hvad Carl Jacobsens virksomhed som mæcen med formidlingen af både klassisk og nyere fransk kunst har betydet for samtiden og dens kunstforståelse med stiftelsen af Ny Carlsbergfondet og opførelsen af Glyptoteket. Danmark har grund til at være ham dybt taknemmelig.

Hans H. Worsøe

... gør jer pligt – gør jerl værk. John Christmas Møllers dagbøger 1941-45. Udg. af Erik Thostrup Jacobsen. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie 1995. 520 s. Ill. Indb. ISBN: 87-7500-167-5. Pris: 275,- kr.

Den konservative politiker John Christmas Møller har i en for en dansk politiker sjælden grad formået at holde sit navn levende både i den almindelige folkelige bevidsthed og ikke mindst i specielt historisk interesserede kredse. Christmas Møller eller bare Christmas, så ved de allerfleste, hvem talen er om. Det skyldes næppe bare, at JCM var bedre til at sætte sig selv i scene i offentligheden end flertallet af politikere i hans samtid. Han var ikke i nogen forstand levebrødspolitik, heller ikke en fra dag til dag kompromismager, men dybt engageret i sin sag, opflammet af troen på at have ret, med viljen til at ofre, en inspirator for omgivelserne, ikke mindst de yngre i Det konservative Folkeparti og siden videre kredse uden for i en kritisk fase i dansk historie. Der var dramatik i hans liv, store beslutninger, succes, flere skuffelser, nederlag. »En politiker, der kæmpede imod sin rolle – men table, og døde ensom og partiløs. Et menneske med skæbne«, skrives der præcist i forordet til denne udgave, og her er vi givetvis fremme ved essensen af den aura, der omgiver hans navn.

Bortset fra udenrigsministrene Ove Rode og P. Munch, begge radikale, er vist ingen anden moderne dansk politikers virke nu så gennemdokumenteret som JCM's. Der er bl.a. erindringsbogen og mindebogen, begge fra 1948, udgaven af Londonbrevene (Ved Jørgen Hæstrup, 1974), den nyligt afdøde nevø Wilhelm Christmas Møllers to værker *Christmas Møllers politiske læreår*, 1983 og *Christmas. Christmas Møller og det konservative Folkeparti 1-2*, (disp.) 1993 og nu den fornemme udgave af hans dagbøger for tiden 1941-45. Udgaven har fået titel efter de dramatiske slutord i JCM's mest berømte tale, den såkaldte sabotage-tale fra 6. september 1942, hvor han fra BBC's studie i London opfordrede sine landsmænd til sabotage mod den tyske besættelsesmagt.

I indledningen gør den kyndige udgiver Erik Thostrup Jacobsen ikke alene rede for udgivelsesprincipperne, men sætter også dagbøgerne ind i en bredere sammenhæng, præsenterer aktører og divergerende interesser, der giver læseren et redskab til at træde ind ved JCM's side og følge hans liv gennem optegnelserne. De spænder fra januar 1941, umiddelbart efter at han på tysk bud har måttet nedlægge sit mandat som folketingsmand og frem til den 20. april 1945, hvor han tynget af sorgen over sønnens død giver sig selv lov til at vente lidt med at skrive, som han formulerer det. Derpå blev det kun til et par liniers efterskrift i maj 1946. Udgiveren supplerer dagbøgerne med et omfattende dokumentmateriale for årene 1940-45, hentet fra både danske og udenlandske arkiver (s. 327-457).

Imellem 1941 og 45 ændredes JCM's position totalt. Fra at have været partier i 1941, stod han i 1945 uden reel indflydelse i det parti, han havde forladt med flugten til England. Heller ikke i England opnåede han videre indflydelse. Hverken den danske gesandt i London eller Washington ønskede at danse efter hans pibe. Han var manden uden mandat i London og fik lov til at mærke det. Hos den engelske regering vandt han ikke mere gehør, hans aktivisme passede endnu i 1942 ikke ind i de engelske planer for Danmark. I modsætning til, hvad JCM ved sin afrejse fra Danmark havde forestillet sig, ønskede englænderne ikke samarbejdspolitikens fald i Danmark så hurtigt som muligt og slet ikke for enhver pris. Alt dette og mere til dokumenterer udgaven uge for uge; den kan læses alene for den stille dramatik og det politiske spils skyld. Det meste er nok kendt i forvejen, hovedlinierne ligger der, dagbogen er således udnyttet i Wilhelm Christmas Møllers biografi af JCM, men der føjes nye detaljer til både i selve dagbogen og i dokumenttillægget, som nuancerer billedet af politikerens Christmas og de vilkår, han fungerede under.

JCM var just ingen varm tilhænger af forhandlingspolitikken. I dagbogen for den 27. til 30. januar 1941 noterer han: »Vi glider og glider – og det skyldes bl.a. at vi ikke straks efter den 9. april tog et fast ståsted, som jeg foreslog det i ministeriet« (s. 41). »Vi glider og glider« kunne også have været titlen på udgaven af dagbøgerne, hvis vi ikke lige havde været i 50-året for befrielsen, for selv om Christmas i modsætning til den nationale samlingsregering i 1940 fandt et fast ståsted, så var det ståsted ikke tillige forankret i det etablerede politiske system. Derved *glød* magten ham af hænde, så nok så megen folkelig begejstring omkring hans person i 1945 (og i besættelsens sidste del) kunne ikke skjule, at samarbejds-politikerne trak det længste strå til sidst.

Udgaven fremtræder i smukt udstyr, billedgengivelserne er gennemgående af høj kvalitet, personindexet er ikke fuldstændig tekstomfattende, men er beklageligvis beskåret ud fra »navneforekomsternes hyppighed og personernes betydning« og skæmmes af unødvendig brug af uskøn **fed skrift**. Men registret er der naturligvis, som det absolut bør være i en kildeudgave af denne karakter – modsat i udgaven af Londonbrevene! Det er at håbe, at Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie vil foranstalte flere samfundshistoriske kildeudgaver (Udgiverselskabet for Danmarks nyeste Historie synes at

være sovet ind?); der er behov for dem på en hel række felter, og at den foreliggende udgave tillige kan være et eksempel til efterfølgende for tiårene både før og efter besættelsestiden.

John T. Lauridsen

Paul Hess Larsen: Som årene gik. Forlaget Skovlænge. Søllested 1993. 131 s. ill. ISBN 87-89475-36-4. Pris: 120,- kr.

Det er ikke altid nemt at være emigrant. Ofte er det yderst vanskeligt at assimilere sig med det nye land. Rodløshed kan let komme til at præge tilværelsen. Ikke mindst hos udvandrereren i nyere tid, hvor muligheden for ofte at besøge det gamle hjemland er til stede. Dette fremgår med al tydelighed af den erindringsbog, som Paul Hess Larsen har skrevet på basis af sine dagbøger. Forfatteren kalder sig selv en garvet emigrant, idet han er emigreret fem gange. Tre gange til Canada og to gange til Danmark. PHL er født i Danmark, blev uddannet til maler, blev malermester med eget firma og besluttede at emigrere til Canada i begyndelsen af 50'erne sammen med hustru og to børn. Det var dog en indbyrdes aftale, at familien ville vende hjem til Danmark igen efter at have givet det nye land en chance på fem år. Det er ikke noget kedeligt liv, der oprulles for læseren. Inden et år er gået har PHL sit eget malerfirma, hvor både hustru og søn hjælper til. Man får indtrykket af en sammentømret familie, der er indstillet på at skabe sig en god fremtid i det nye hjemland. Det går familien godt i Canada. Økonomien er stabil og vennekedsen vokser. Der bliver også råd til besøg hos familie og venner i Danmark.

I 1960 sælger familien alt i Canada og emigrerer til Danmark. Men det kræver samme omstilling at vende tilbage som at rejse ud, og det varer da heller ikke mange år, før familien emigrerer påny. Opholdet i Canada varer heller ikke længe denne gang, rastløsheden får atter overtaget, og turen går endnu engang hjem til Danmark. Denne gang uden datteren som ønsker at blive i Canada. Hustruen kan ikke trives i Danmark, længslen efter datteren er for stor, og hun vender alene tilbage til Canada. Paul Hess Larsen har en femårig kontrakt, der ikke kan opsiges, og må blive i Danmark. Først i 1982 emigrerer PHL for femte gang. Om det også er den sidste, får stå hen i det uvisse. PHL siger et sted i bogen: »Jeg er stadig emigrant i tankegangen«.

Bogen følger sig smukt ind i rækken af udvandrererindringer uden at give sig ud for mere end den er.

Birgit Flemming Larsen

**Nordisk Konference
for Slægtsforskning og EDB for slægtsforskere
på Schæffergården i København 31. maj - 2. juni 1996**

- er aflyst grundet manglende tilslutning.

Red.

Søllerød i sort og hvidt 1940-1945. Besættelse. Befrielse. Red. Niels Peter Stilling. (<i>Jørgen H. Barfod</i>)	77
Charlotte S. H. Jensen: Røverhistorier. Sagn og Virkelighed. (<i>Birgit Flemming Larsen</i>)	79
Adda Hilden og Jytte Larsen: Når baner brydes. Et pilotprojekt om 1920'erne til Dansk Kvindebiografisk Leksikon. (<i>Ning de Coninck-Smith</i>)	79
Birgit Kirkebæk: Da de åndsvage blev farlige. (<i>Signe Mellempgaard</i>)	80
Axel Andersen: Assistens kirkegård. Fortegnelse over nogle bemærkel- sesværdige grave.+ Ole Bøgh (ansv.red.): Assistensia. Udgivet af Foreningen Assistens Kirkegårds Formidlingscenter. (<i>Lisa Elsbøll</i>)	82
Stamtavle vedrørende de successionsberettigede i Den von Schiebell- Arenstorffske familienstiftelse, ved Frants Jørgen Hvass. (<i>Hans H. Worsøe</i>)	84
Erik Haaest: Frikorpsfolk. Frikorps Danmark på Østfronten 1941-1945. (<i>John T. Lauridsen</i>)	84
Aase Myhr og Rita Naabye: Gråsprængte Herrer. Elleve livsforløb i det tyvende århundrede. (<i>Birgit Flemming Larsen</i>)	86
Gorm Henrik Rasmussen: Hvo Intet vover. Emil Jennerjahn og hans mor. (<i>Birgit Flemming Larsen</i>)	87
Poul Reichhardt. Folkelig – og helt sig selv. En biografi af Carsten Borch. (<i>Lisa Elsbøll</i>)	87
Kristof Glamann: Øl og Marmor. Carl Jacobsen på Ny Carlsberg. + Din hengivne Jacobsen. Bryggerens breve til sin søn. Redigeret af Kirsten Glamann. (<i>Hans H. Worsøe</i>)	88
... Gør jer pligt – Gør jert værk. John Christmas Møllers dagbøger 1941-45. Udgivet med noter og dokumenter ved Erik Thostrup Jacobsen. (<i>John T. Lauridsen</i>)	91
Poul Hess Larsen: Som årene gik. (<i>Birgit Flemming Larsen</i>)	93

SAMFUNDET FOR DANSK GENEALOGI OG PERSONALHISTORIE

Bestyrelsen pr. 1. maj 1995:

Finn Andersen (formand), Grysgårdsvej 2, 2400 København NV.

Nils G. Bartholdy, Dalgas Boulevard 63, 2. th., 2000 F.

Sv. Cedergreen Bech, Søtoften 21, 2820 Gentofte.

Tommy P. Christensen (redaktør), Bulgariensgade 5, st. 2300 København S.

Ida Dybdal, Østerbrogade 44, 2100 København Ø.

Birgit Flemming Larsen (kasserer), Klostermarken 13, 9000 Aalborg.

Lise Lund, Filsofgangen 23, 2., 5000 Odense C.

Jørgen Papsøe (DIS-DK), Troldager 8, 2950 Vedbæk.

Knud Prange, (næstformand), Degnemose Allé 26, 2700 Brønshøj.

Poul Steen (sekretær), Grønnevej 23, 2830 Virum.

Hans H. Worsøe, Tækkerløkke 34 A, 6200 Aabenraa.

Brug indlagte bestillingskort til Samfundets publikationer. Alle priser er incl. moms.

Abonnement på *Hvem forsker Hvad* kan bestilles ved henvendelse til:

HVEM FORSKER HVAD, Lene Olsen, Hallandsgade 6A, st.tv., 2300 København S.

tlf. 31 57 22 60, hvor også ældre årgange kan købes.

Personalhistorisk Tidsskrift

udgives af *Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie*, hvis formand er Finn Andersen, Grysgårdsvej 2, 2400 København NV. Tidsskriftet redigeres af Samfundets skriftudvalg ved redaktøren, Tommy P. Christensen.

Abonnement kan kun tegnes ved indmeldelse. Foreninger og biblioteker kan optages som medlemmer. Indmeldelse sker ved henvendelse til kassereren, Birgit Flemming Larsen, Klostermarken 13, 9000 Aalborg. Medlemskontingent udgør for 1996: 175 kr.

Vejledning til forfatterne

Manuskripter indsendes til redaktionen i ét eksemplar, idet det forudsættes, at forfatteren selv beholder en kopi. Redaktionen påtager sig iøvrigt intet ansvar for indsendte manuskripter, billeder m.v.

Manuskripter leveres på diskette (WP 5.1 eller AmiPro) eller maskinskrives på A4-ark med normal linieafstand (1½ linieafstand) og bred margin. Noterne skrives for sig og nummereres fortløbende. Håndskrevne rettelser bør ikke forekomme. Illustrationsforslag med tilhørende undertekster vedlægges. Når manuskriptet er godkendt, og korrektur foreligger, kan rettelser mod manuskriptet, herunder udvidelse af tekst eller noter, ikke påregnes fulgt af redaktionen. Efter rentryk har fundet sted, får artikelforfattere tilsendt 25 gratis sætryk af artiklen. Større oplag af sætryk kan bestilles ved returnering af 1. korrektur, og leveres efter regning.

Vejledning i udarbejdelse af anmeldelser til tidsskriftet kan frit rekvireres fra anmeldersektionen. *Anmeldersektionens adresse:* Lisa Elsbøll, Bulgariensgade 5, st., 2300 København S.

Redaktionen adresse: Tommy P. Christensen, Bulgariensgade 5, st., 2300 København S.

Udgivet med støtte af Kulturministeriets bevilling til almenkulturelle tidsskrifter, Undervisningsministeriets tipsmidler og Alfred Goods Fond.

Personalhistorisk Tidsskrift er medlem af Foreningen af danske Kultur-tidsskrifter.

Sats og tryk: Special-Trykkeriet Viborg a.s. Trykt på papir, der opfylder de i ISO 9706:1994 fastsatte krav til langtidsholdbart papir.